

H. JAMES BURGWYN
IMPERIJ NA JADRANU
MUSSOLINIJEVO OSVAJANJE JUGOSLAVIJE
1941 – 1943

Mengeš, 2009

"Doslej najboljši opis neke okupacijske sile med Drugo svetovno vojno."

JONATHAN STEINBERG,
profesor sodobne evropske zgodovine
na Harvardski univerzi

H. James Burgwyn

IMPERIJ NA
JADRANU
1941 - 1943

MUSSOLINIJEVO OSVAJANJE
JUGOSLAVIJE

CIC
TAM ALTAE
SUNT RADICES
STULTITIAE
ER
ON

H. James Burgwyn
IMPERIJ NA JADRANU
MUSSOLINIJEVO OSVAJANJE JUGOSLAVIJE 1941 - 1943

Prevedla Jana Debeljak in Toni Dugorepec
Oblikoval Žiga Valetič
Prelom Marko Avanzo
Uredi Andrej Poznič
Tisk Rotosi

Naslov tzvirnika:
EMPIRE ON THE ADRIATIC
Copyright © by H. James Burgwyn
Copyright © za izdajo v slovenščini založba Ciceron

V skladu z Zakonom o avtorskih in sorodnih pravicah je brez pisnega dovoljenja založbe prepovedano reproduciranje, distribuiranje, javna priobčitev, predelava ali druga uporaba tega avtorskega dela ali njegovih delov v kakršnemkoli obsegu ali postopku, tudi fotokopiranje, tiskanje ali shranjevanje.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.1)"1941/1943"

BURGWYN, H. James, 1936-

Imperij na Jadranu : Mussolinijevo osvajanje Jugoslavije :
1941-1943 / H. James Burgwyn ; [prevedla Dora Debeljak in Toni
Dugorepec]. - Mengeš : Ciceron, 2009

Prevod dela: Empire on the Adriatic

ISBN 978-961-6627-13-9

248322816

KAZALO

Predgovor 9

1. poglavje

15 Italijanski cilji v Jugoslaviji 1918-1940

Pariška mirovna konferenca 15
Mussolini se sooči z Jugoslavijo 19
Vojna: Jugoslavija ali Grčija? 26

2. poglavje

35 Razkosanje Jugoslavije

Italija in konec Jugoslavije 35
Mussolini in ustaši 42
Mejni spori v Dalmaciji 45
Okrnjena Črna gora 54
Razkosanje Slovenije 56
Italijanski *spazio vitale* 58

3. poglavje

63 Etnično čiščenje na Hrvaškem

Neprijetni italijanski zavezniki ustaši 63
Poveljstvo prevzame italijanska vojska 68
Upor Srbov 70
Odzivi na terenu 76
Sredi hrvaške vihre 80

	4. poglavje	
99	Pax Romana	
	Fašistični napredujejo	99
	Vstaja v Črni gori	99
	Ljubljanska pokrajina	109
	Zmešnjava v Dalmaciji	126
	5. poglavje	
143	Prijatelji in sovražniki	
	Roatta v spopadu z uporniki	143
	Igre s četniki	151
	Operacija <i>Trio</i>	156
	Črna gora brez partizanov	166
	Naporno zavezništvo	170
	6. poglavje	
183	Četniki, Judi in partizani	
	Nezanesljivi prijatelj in odločni sovražnik	183
	Od vseh odrinjeni	190
	Politične zdrahe	192
	Italija rešuje Jude	196
	Začetek konca	205
	7. poglavje	
209	Operacija <i>Weiss</i>	
	Načrtovanje Operacije <i>Weiss</i>	209
	Zakulisne diplomatske igre med Rimom in Berlinom	218
	Italija in <i>Weiss II</i>	221
	Streznitev na Hrvaškem	223
	Italijanska vojska in četniki	229
	Trenutek resnice	234

8. poglavje	
237 Razpad italijanskega življenjskega prostora	
Mihailovićevo dilema	237
Neizprosen nemški pritisk	241
Operacija <i>Schwartz</i>	243
Osamljeni četniki	247
Agonija v Sloveniji	254
Zadnje dejanje v Dalmaciji	261
9. poglavje	
267 Italijanski <i>Götterdämmerung</i> na Balkanu	
Bilanca stanja v II. armadi	267
Četniški zaveznik	271
Partizanski sovražnik	277
Roatta, Robotti, Ambrosio	281
Razpoke v oklepu II. armade	289
Vojni zločini in boj proti upornikom	292
<i>Dobri Italijani</i> in <i>zlobni Nemec</i>	305
Fanatiki iz palače Chigi	312
Padec Mussolinija in konec sanj o imperiju	319
Arhivsko gradivo	325
Bibliografija	326
Opombe	337

4. poglavje

PAX ROMANA

FAŠISTI NAPREDUJEJO

Če so italijanski vojaki in njihovi civilni sodelavci že med utiranjem poti skozi Hrvaško naleteli na manj znana območja, so jih še toliko bolj tvegana potovanja čakala na anektiranih ozemljih v Sloveniji in Dalmaciji ter v črnogorskem protektoratu. Za izvajanje oblasti v teh neznanih deželah je Mussolini določil ugledne fašiste, ki so kot civilni komisarji predstavljali vrh centraliziranega sistema lokalne oblasti. V želji, da se izkažejo kot pogumni imperialni vladarji, so novi gospodarji prinesli s seboj poplavo uredb in zakonov, s katerimi so nameravali v priključenih pokrajinah uveljaviti fašističnega duha matične Italije. S prevlado na kulturnem področju – v izobraževanju, književnosti, umetnosti in družbenih vedah – so poskrbeli, da se je fašizem zasidral v vsakodnevno življenje podjarmljenih slovenskih ljudstev. Z obvezno rabo italijanskega jezika v šolah in javnih medijih so začeli preoblikovati stališča mladih generacij.

Fašistični komisarji so poskušali zlomiti duhovno in nacionalno zavest Slovanov z raznarodovanjem, ukinjali so lokalne časopise, domače kulturne organizacije in športne klube. Zasegali so orožje, petrolej in radijske sprejemnike. Fašistične *skvadre* so se šopirile s petjem hvalnic Mussoliniju in italijanskim vojaškim podvigom ter si nekako domišljale, da bodo lokalni prebivalci nasedli njihovemu napihovanju. Če pa jih v italijanski "novi red" niso uspeli prepričati, so fašistični komisarji uporabili prisilo. Okupirani Slovani se niso podredili. Namesto da bi pokazali spoštovanje, so osvajalce in njihove programe poitalijančevanja sprva zgolj zasmehovali, nato pa so se tudi uprli.

VSTAJA V ČRNI GORI

Italijanski generalpodpolkovnik v Albaniji Francesco Jacomoni je 17. aprila 1941 pooblastil generala Giuseppeja Pafundija, poveljnika XVIII. armadnega korpusa, da v stari črnogorski prestolnici Cetinju

vzpostavi novo oblast. S tem se je začela italijanska okupacija. Ustanovljen je bil Odbor za osvoboditev Črne gore, v katerem naj bi se povezovali Italijanom naklonjeni Črnogorci, toda služil je zgolj kot preobleka, pod katero je italijanska vojska osvajala državo in ponovno aktivirala staro jugoslovansko državno upravo. Povsod so plapolale italijanske zastave, na javnih mestih so bile razobešene kraljeve in dučejeve slike, rimski pozdrav je postal obvezen in uvedli so cenzuro tiska.

Za civilnega komisarja Črne gore je Rim 28. aprila 1941 imenoval Serafina Mazzolinija; imel je pravosodno oblast, vseeno pa je ostal podrejen vodji italijanskega albanskega poveljstva. 22. maja so Odbor za osvoboditev Črne gore razpustili. Potem ko je 19. junija pridobil naziv visokega komisarja, se je Mazzolini odločil, da na položajih zadrži bivše jugoslovanske nižje uradnike, finančnike in orožnike, toda le pod pogojem, da prisežejo zvestobo Italiji.¹ Mazzolini se je kot skvadrist in podtajnik Fašistične stranke (pozneje je postal zunanji minister salojske republike) odločno lotil poitalijančevanja in je začel vzpostavljati mrežo fašističnih organizacij, društev, mladinskih skupin in športnih klubov. (Med črnosrajčniki se je v tem obdobju učil nasilja tudi Licio Gelli, veliko pozneje član razvpite lože P2) Mussolini je odobril finančna sredstva za javna dela, v katerih so dobili zaposlitev najrevnejši prebivalci,² za pomoč 25.000 Črnogorcem, ki so se vračali domov iz drugih delov Jugoslavije, in za plače lokalnih uradnikov, ki jih je zadržala nova italijanska vlada.³ Podobno kot v Sloveniji in v manjši meri tudi v Dalmaciji, so bili videti programi poitalijančevanja na papirju zelo širokopotezni, njihovi praktični učinki pa dokaj skromni. Zaradi premajhnega števila okupatorjev in nezadostnih finančnih sredstev, je bilo vladanje dokaj ohlapno in se je težje dostopnega podeželja komajda dotaknilo. Milovan Đilas je pozneje takole komentiral sproščeno vzdušje:

Osupljivo je bilo videti, kako lepo so se vedle italijanske enote, ko so prihajale v črnogorska mesta. V nasprotju z navadnimi italijanskimi vojaki, ki so se frnikolali z otroki na ulicah Podgorice, so črnosrajčniki nastopali bolj preteče. Vendar pa ni bilo plenitev, aretacij ali uporabe sile. Komunisti so se prosto sprehajali po

ulicah in mirno posedali po kavarnah. Edina novost je bil obvezni pozdrav z dvignjeno roko ob vstopu v vladna poslopja. Takšne so bile v Črni gori razmere vse do nemškega napada na Sovjetsko zvezo.⁴

Črna gora je bila za italijansko državno blagajno breme že od samega začetka. Čeprav je bila bogata z gozdovi in rudninami, so zaradi pomanjkanja investicijskega kapitala te vire komajda izkoriščali. V nerodovitno in obubožano državo je bilo treba uvažati precejšnje količine hrane, da se je lahko obdržala nad robom revščine. Mazzolini se je naslonil na peščico separatistov (zelenih), med katerimi so bili predvsem stari nostalgični črnogorski politiki, in poskušal po vsej državi vzpostaviti vaške odbore, ki bi poslali svoje delegate v državno skupščino. Večina Črnogorcev, ki je podpirala združitev s Srbijo in čakala na poraz sil osi (beli), je bila iz izbirnega postopka izločena. 12. julija 1941 je skupščina razglasila suverenost in neodvisnost Črne gore kot ustavne monarhije. Vsi, ne glede na politično usmeritev, pa so dobro vedeli, da Mazzolini Črnogorcem še zdaleč ni podaril politične suverenosti, temveč je iz države naredil italijansko kolonijo, katere življenje je bilo usodno povezano z okupatorjem.

Manj prijetno delo je čakalo Mazzolinija, ko je moral črnogorski javnosti sporočiti, da se jim na račun osovražanih tujcev obeta izguba dragocenih ozemelj – pristanišče v Boki Kotorski si bo vzela Italija, dele Hercegovine (in mogoče tudi Sandžak) Hrvaška, prvovrstne pašnike in soline pa Albanija. Ko so se Črnogorci jezili, je Mazzolini protestiral v Rimu, da takšni posegi v ozemlje spodkopavajo njegovo priljubljenost. Njegov že tako neobetaven začetek vladanja je bil še toliko težji zaradi prazne državne blagajne in pomanjkanja usposobljenih uradnikov. Najbolj neprijetno pa je bilo, da so se Črnogorci posmehovali njegovim programom poitalijančevanja. Na predvečer upora je Mazzolini Pietromarchiju pisal, da se "vsepovsod nezadržno širi nasilje".⁵ Mazzolini je bil pripravljen dvigniti roke od Črne gore in se odpraviti domov.

Naslednjega dne je izbruhnil upor, ki so ga zanetili bivši oficirji, pripadniki velikosrbskega gibanja in komunisti. Upornikov ni toliko gnalo maščevanje zaradi italijanske okupacije, temveč jeza, ker

so oddaljeni gospodarji v Rimu nameravali razkosati njihovo deželo. Sprva je bil upor spontan in kaotičen – tipična ljudska vstaja brez centraliziranega vodstva in jasnih ciljev. Ker pa na ozemlju ni bilo dovolj stalnih italijanskih vojaških posadk, se je hitro širil. Z Italijani je bila pripravljena sodelovati le manjša skupina Črnogorcev, ki so jo sestavljali separatisti pod vodstvom ostarelega generala Krste Popovića.

S pomočjo skrivnih zalog orožja in streliva, ki so jih shranili vojaki bivše jugoslovanske vojske, so uporniki nič hudega slutečega okupatorja ujeli nepripravljenega. V nekaj dneh so italijansko vojsko pri Cetinju odrezali od preostale države in napadli njene slabo utrjene postojanke izven glavnega mesta ter zajeli večje količine opreme in 3.000 ujetnikov.⁶ Poveljnik IX. armade general Alessandro Pirzio Biroli se je takoj odzval in vojski ukazal, naj vstajo zatre "z vso ostrino in eksemplarično doslednostjo, vendar brez nepotrebne povračilnega maščevanja in krutosti".⁷ Vrhovni poveljnik general Cavallero je bil zaradi razvoja dogodkov skrajno vznemirjen in je 16. julija Pirziu Biroliju ukazal, naj vstajo zatre "za vsako ceno".⁸ Bržkone se je spraševal, ali se v Črni gori ne ponavlja polom iz Grčije. Tudi Ciana je mučil strah, da "naši možje ne bodo sposobni obnoviti reda brez nemške pomoči".⁹

K začetnim uspehom vstaje so vsekakor prispevale politične napake Rima, ki so izvirale iz nelogičnega spreminjanja meja in površnosti okupacijskih sil. Mazzolini se je odzval pretirano in ni aretirал samo simpatizerjev upornikov, ampak tudi mnogo nedolžnih ljudi in nasprotnikov komunizma.¹⁰ Italijanski poveljniki so povračilne akcije izvajali nepremišljeno. Poveljnik divizije Taro general Pedrazzoli je ukazal, da je po vsaki operaciji čiščenja treba postreliti vse ujete "upornike", med prebivalci v bližnji okolici pa zajeti talce in jim pobrati živež.¹¹

Soočeni z vstajo so Italijani prenehali zganjati komedijo o črnogorski samostojnosti. Mussolini je 24. julija razpustil visoki komisariat in odpoklical Mazzolinija, Pirziu Biroliju pa je že naslednjega dne dodelil vso vojaško in civilno oblast. Biroli je najprej za poveljnika vojske v Črni gori imenoval generala Luigija Mentastija, nato pa je začel zbirati 70.000 italijanskih vojakov za zadušitev vstaje. Tako kot drugi italijanski generali, ki so služili na Balkanu, je

bil Pirzio Biroli užaljen zaradi nezadovoljstva slovanskega prebivalstva: "Med množicami se širi občutek večvrednosti nad Italijani. To prepričanje je treba premagati z odločno akcijo v velikem slogu, ki bo enkrat in za vselej izkoreninila te ideje."¹²

Vstaja je doživljala vse večje poraze, saj so se Italijani lotili nasprotnika z uničujočo premočjo v orožju in vojaštvu. Muslimanski prostovoljci s Kosova in Sandžaka so izrabili priložnost za poravnavo starih računov in so pobijali Črnogorce, hkrati pa je kolaboracionistična albanska vlada, ki se je v Tirani skrivala za hrbti italijanskih gospodarjev, prisilila na tisoče Srbov, da so emigrirali iz pravkar pridobljene pokrajine Kosovo. Množične migracije in mednacionalni spori so še dodatno oslabili črnogorske upornike. General Mentasti je ukazal usmrtiti vse ujete upornike tudi če se sami predajo, družinske člane pobeglih partizanov in njihovih simpatizerjev pa so začeli pošiljati v koncentracijska taborišča v Italiji.¹³

Ker se razmere niso umirile, je Pirzio Biroli priznal, da je nasilje, ki ga izvajajo njegove sile, nepremišljeno in brezplodno, nato pa je 8. avgusta izdal ukaz, da naj hiše upornih Črnogorcev, ki so bile predvidene za rušenje, le zasežejo, saj bodo s tem Italiji prihranjeni stroški ponovne gradnje. Če bi ljudi pustili brez strehe nad glavo, je dodal, bi samo še poglobljali njihovo sovraštvo.¹⁴ Do 12. avgusta je bil na gosteje naseljenih območjih končno zopet vzpostavljen red, na težje dostopnih goratih območjih pa je zavladovalo negotovo premirje. Po tihem dogovoru so se Črnogorci prenehali upirati, Albanci so se umaknili in Italijani premaknili nazaj v mesta – vsi pa so zadržali orožje.¹⁵

Italijanom je pomagal partizanski fanatizem, ki je redčil uporniške vrste. Partizani so bili odločeni Črno goro spremeniti v miniaturno rdečo republiko. Prepričani so bili, da bo kolo revolucije povozilo vse, ki jim bodo stali na poti. Njihov črnogorski voditelj Milovan Đilas je širil Titovo različico leninistično-marksističnega poziva, da naj se partija pripravi na takojšen prevzem oblasti. Đilas je bil sprva presenečen nad hitrostjo in silovitostjo vstaje, nato pa je hitro mobiliziral svoje enote in poskušal prevzeti nadzor ter uporu vtisniti pečat revolucije pod vodstvom komunistov. Podobno kot za Tita je bila tudi zanj črnogorska avantura predvsem zvijača, s katero bi razbremenili pritisk sil osi na ruski fronti, hkrati pa utrdili

pripravljenost komunistov za bodoče spopade. Po neuspehu vstaje je Tito priznal, da so bile krive predvsem izjemno slabe politične priprave med množicami.¹⁶ Izkazalo pa se je tudi, da komunistični gesli "diktatura proletariata" in "odvzem zasebne lastnine" nista navdušili neodvisnih kmečkih množic, močno navezanih na svoja mala posestva.¹⁷

Vseeno pa ni bilo malo črnogorskih gorjanov, ki so na krilih svojih tisočletnih sanj nestrpno čakali na sovjetske padalce, da bi jim pomagali v komunistično utopijo. Zagrizenim komunistom, med katerimi so bili mnogi veterani španske državljanske vojne, porazi niso vzeli poguma in so trmasto izvajali strahovlado nad omahljivci, dvomljivci in "kulaki". Da bi oživil razdrobljeno revolucionarno gibanje, je Tito Đilasa zamenjal z Ivanom Milutinovićem, vendar tudi njemu ni uspelo razširiti članstva in prevzeti pobude.

Partizani so bili pogosto sami sebi najhujši sovražnik, saj so s slabo premišljenimi napadi na Italijane izzivali brezobzirne povračilne ukrepe, ki so črnogorskemu prebivalstvu povzročali neizmerno bolečino. Vseeno pa se zdi, da so bili partizani bolj kot na okupatorja osredotočeni na pobijanje pripadnikov njim nasprotnih skupin in domnevne pete kolone, preden bi se ti lahko povezali v rivalsko gibanje. Požigali in plenili so po vaseh, ki jim niso bile naklonjene, in pritiskali na tradicionalne klane, ki so se upirali proletarski solidarnosti ali pa so bili bolj naklonjeni četnikom. Partizani so rojake, ki niso hoteli seči po orožju, s svojimi povračilnimi ukrepi potiskali v naročje četnikov, in ti so se slednjič na novo organizirali pod italijanskim okriljem.¹⁸ Ljudska vstaja se je izrodila v državljansko vojno.

Pirzio Biroli je bil povsem prepričan, da so za upor krivi komunisti, ki jim je "primitivno, bojevito in razdražljivo ljudstvo" uspelo predramiti iz "otopelosti". Da bi jih prestrašil, je med uglednimi Črnogorci začel loviti talce in ustanovil sodišče za preganjanje tistih, ki so bili osumljeni uporništva. Odločil se je za "nepopustljivo, svarilno kaznovanje upornikov".

Balkanska ljudstva spoštujejo le močne. Blagobotnost razumejo kot šibkost. Z njimi je treba trdo, vendar pravično ravnati, tako kot z vsemi robotimi in primitivnimi ljudstvi. Velika napaka je,

*če se jim le dobrikamo in prilizujemo. Treba je uporabiti silo, za kar pa seveda potrebujemo vojsko, čas in denar.*¹⁹

Čeprav je Pirzio Biroli to zanikal,²⁰ so črnosrajčniki, ki so pod njegovim poveljstvom sestavljali ločeno enoto, izvajali takšno nasilje, da je v jugoslovanskih deželah okrutnost postala njihov zaščitni znak. Biroli je upornike, ki so ujetе fašiste ubijali, sicer obsojal, vendar je hkrati priznal, da so z ujetimi vojaki redne vojske prizaneshljivi in jih izpuščajo na prostost.²¹ Njegove enote, ki na bojišču niso imele izkušenj in so bile neveščke taktike gverilskega vojskovanja, so se iz maščevanja slepo znašale nad civilisti.²² Talce so pobijali, druge pa kar vsepovprek pošiljali v zapore in koncentracijska taborišča.²³ Poveljnik divizije Pusteria general Giovanni Esposito je v taborišča poslal približno tisoč ljudi, požigal je cele vasi in nemalo prebivalcev na licu mesta pobil. General Pedrazzoli pa se je rad zgledeval po svojih nemških zaveznikih in je požigal cela območja, za kar ga je Titova povojna komunistična oblast obsodila kot vojnega zločinca.²⁴

V julijski vstaji je umrlo okoli 5.000 Črnogorcev, 7.000 jih je bilo ranjenih, 10.000 pa deportiranih v koncentracijska taborišča.²⁵ Italijani so imeli 1.079 mrtvih in ranjenih.²⁶

Pirzio Biroli se je zavedal, da se je italijanska vojska napačno lotila zatiranja upora. Razmišljal je, da bi bilo treba v bodoče vojsko organizirati drugače in jo disciplinirati skladno z italijanskimi zakoni. Za aretacije naj bi bili pooblašteni zgolj karabinjerji, saj se je izkazalo, da nedisciplinirane vojaške enote in samovoljne fašistične skvadre za to delo niso primerne. S sojenji upornikom bi se morala ukvarjati posebna redna sodišča, ne pa samooklicana nagla vojaška sodišča. Namesto z nasiljem bi morali upor zatirati s pomočjo rimskega prava, je razmišljal Biroli, pa čeprav Črnogorci ne bi razumeli razlike.

Kljub upor je vztrajno ponavljal, da so mu Črnogorci všeč. V nasprotju s "priliznjenimi, zlaganimi in hinavskimi Hrvati", so se mu Srbi in Črnogorci zdeli živahnega in bojevitega duha. Zato si je želel državo spraviti v red. Bil je prepričan, da se bodo ljudje radi odpovedali komunizmu in se podredili "pošteni, čeprav strogi" vladavini Italijanov, če jih bo rešil lakote in jim priskrbel dostojne

službe.²⁷ Toda ali mu bo Rim dodelil dovolj sredstev za obsežna javna dela in za hrano? Druga velika skrb je bilo vsesplošno črnogorsko nezadovoljstvo zaradi državnih mej. "Med izobraženci in med preprostimi ljudmi je razširjeno prepričanje, da država ne more obstati. Črna gora se mora razširiti ali pa priključiti Italiji."²⁸ Srbe je hvalil, da se po svojih "duhovnih vrlinah, intelektualnih sposobnostih in temperamentu razlikujejo od drugih balkanskih ljudstev",²⁹ toda ob tem ga ni prav nič motilo, da so Nemci vztrajno spreminjali Srbijo v svoje oskrbovalno skladišče za surovine.

3. oktobra 1941 je Mussolini razglasil Črno goro za italijansko kolonijo. Pirzio Biroli je bil imenovan za guvernerja, prevzel je poveljstvo nad vojsko, v političnih in upravnih zadevah pa je bil podrejen vladi v Rimu. Vojaško je bil podrejen neposredno italijanskemu vrhovnemu poveljstvu in ne poveljstvu II. armade.

Kljub tem spremembam in razočaranju ljudstva nad partizani pa se država po julijskem grobo zatrtim uporom ni pomirila. Za to je bilo več razlogov. Pirzio Biroli ni imel primernih zemljevidov in natančnih topografskih informacij, prav tako pa ni obvladal lokalnega jezika. Pomagati si je moral z informatorji, ki pa so njegove enote nenehno vodili po napačnih poteh. Namesto, da bi jim priskrbeli informacije o skrivališčih partizanov, so jim prinašali lažne obtožbe proti njim sovražnim družinskim klanom in jih tako izpostavljali italijanskim povračilnim ukrepom. Birolija pa je razočarala tudi lastna vojska. Enote so bile nesposobne vojskovanja na goratem bojišču in so bile po njegovem mnenju kvečjemu primerne za garnizijske naloge, ne pa za lov na "izkušenega in zagriženega" nasprotnika.³⁰

V takšnih okoliščinah je Biroli upal, da bo Črnogorce pridobil na svojo stran z vzpostavitvijo kolaborantskega režima, ki bi ga sestavljala ustavodajna skupščina in domače orožniške sile. Da bi prispeval k "duhovnemu napredku in blaginji", je razglasil splošno amnestijo za "upornike", in dal iz zaporov izpustiti tiste, ki so bili zaprti bodisi iz varnostnih razlogov ali pa so se znašli v zaporih med vsesplošnimi aretacijami.³¹ Partizanom je dal na voljo trideset dni, da odložijo orožje in se vrnejo na domove.³² Pričakoval je, da se bodo izkušeni veterani gverilskega bojevanja odpovedali upor in se pridružili Italiji v njeni protikomunistični križarski vojni.

Nadaljeval pa je z zapiranjem talcev, ker je bil prepričan, da si bo s tem zagotovil poslušnost prebivalstva. Nato je vsak teden ali na deset dni zelo pompozno sam nadzoroval izmenjavo starih talcev z novimi. Črnogorce je poskušal prepričati, da je italijanska vojska dobrohotna in skrbna; ujetnikom je obljubljal primerno hrano in namestitve ter zagotavljal, da bo kaznoval vsakega italijanskega vojaka, ki bi jih trpinčil.³³ Napovedoval je, da bo Črno goro očistil partizanov, hkrati pa je šel celo tako daleč, da je v državi prepovedal delovanje fašistične stranke.³⁴ V nasprotju s surovim nasiljem, ki ga je pred prihodom v Črno goro izvajal v Afriki, se je zdaj izdajal za humanega in pravičnega vladarja, vrednega starega rimskega imperija. Obljubljal je vladavino zakonov namesto samovoljnega razkazovanja moči.³⁵ V dokaz svoje spravljalivosti je Birolu ukazal izpustiti približno 3.000 internirancev.³⁶

Birolijeve "mirovniške" poteze so sprožale valove kritik. Guglielmo Rulli, ki ga je zunanje ministrstvo posodilo guvernerju za vodenje upravnih zadev, se je po daljšem obisku po vsej državi pritožil Cianu, da italijanske oblasti "pretiravajo s popuščanjem". Namesto tega bi morale izvajati povračilne ukrepe, streljati talce, vse moške, sposobne za boj, pa poslati v koncentracijska taborišča. Črnogorci sovražijo Italijo, je trdil; so velikosrbsko usmerjeni in odločeni, da prevladajo na jadranski obali.³⁷ Italijanski prefekt Kotorja Francesco Scassellati je kritiziral "dvojna merila, ki jih uporablja italijanska oblast", kar je Črno goro spremenilo v "sanatorij" za partizanske pribežnike iz drugih delov Jugoslavije.³⁸ Karabinjerski častnik Gasparino Langhella je bil še bolj neprizanesljiv: "Stvari bi bile drugačne, če bi bilo manj razglasov in več streljanj ... Opravimo že enkrat za vselej s temi nepoboljšljivimi razbojniki."³⁹ Vodja karabinjerjev v Kotorju major Carlo Caggiati je 6. decembra zapisal: "Ovaduhi iz Črne gore poročajo, da si ljudje našo popustljivost razlagajo kot znamenje šibkosti in nezmožnosti za izvajanje napovedanih represivnih ukrepov."⁴⁰ Bastianini se je sarkastično spraševal, kako lahko Birolu pričakuje, da bodo "velikodušni in plemeniti Črnogorci" živeli v miru, medtem ko "uporniki" parajo trebuhe črnosrajčnikom!⁴¹

Pirzio Birolu si je hitro premislil. Prvega decembra, na dan, ko so partizani s silovitim napadom presenetili njegove enote v Pljevlji, je

priznal, da spravljava politika ni prinesla miru, temveč jalove rezultate. Napovedal je, da bodo odslej vasi, ki bodo skrivale domnevne upornike, zravnali z zemljo in ljudem zasegli živino.⁴² Svoje mnenje je spremenil še ravno pravi čas, kajti naslednjega dne je izvedel, da Mussolini ne bo več toleriral nobenega avtohtonega črnogorskega gibanja, ki bi se lahko razvilo v samostojno vojsko. Iz Rima je dobil ukaz, da kolaborantskih organizacij ne sme več uporabljati kot pomožnih enot.⁴³ Cavallero je dučeja podprl in trdil, da so črnogorsko vstajo vodili bivši jugoslovanski oficirji. Zato je nasprotoval sodelovanju Italijanov s katerokoli lokalno skupino, ne glede na to, kako protipartizanska je bila.⁴⁴

Čeprav so Italijani partizanom prizadejali hud poraz, se je preganjanje upornikov nadaljevalo z vso silo. Tako kot Roatta, Robotti in Armellini, zdaj tudi Pirzio Biroli ni trpel nikakršnega odpadništva. Vse bolj se je strinjal s svojimi kritiki, da je dosedanje popuščenje dajalo vtis italijanske šibkosti, namesto da bi prineslo mir; morda pa je imel celo prav neusmiljeni upravnik Kotorja Scasselati, ki je že ves čas zahteval, da je potrebno takoj ustreliti vsakega, ki ga zalotijo z orožjem v roki – ne le odrasle moške, temveč tudi ženske, otroke in pravoslavne duhovnike.⁴⁵ Birolijevo "mirovniško" obdobje je bilo že davno pozabljeno, ko je aprila 1942 svojim vojakom razglasil:

Pravljica o prijaznih Italijanib se mora končati! Italijanski vojak je predvsem bojevnik. Kdor noče sprejeti velikodušne prijateljske roke, bo sedaj občutil moč naše pesti ... Nobenega usmiljenja ne sme biti do tistih, ki strabopetno pobijajo naše brate, nobene milosti za tiste, ki streljajo naše tovariše ali jih zapirajo kot vojne ujetnike, pri tem pa ne spoštujejo mednarodnih konvencij. Pokažite tem barbarom, da je Italija gospodar in mati civilizacije, hkrati pa zna tudi kaznovati po neusmiljenih zakonih pravičnosti ... Naj vas beda ljudi, katerih deželo ste zavzeli, ne gane. Črnogorsko ljudstvo je samo sililo v težave ... Kdor sovraži fašizem, sovraži Italijo.⁴⁶

Hkrati je Biroli napovedal, da bodo odslej za vsakega ubitega ali ranjenega italijanskega oficirja ustrelili petdeset Črnogorcev.⁴⁷ "Cetlotna država se upira," je pripovedoval Pietromarchiju. "Vse za boj

spodobne moške bi bilo treba poslati v koncentracijska taborišča." Pietromarchi se je strinjal: "To bi morali storiti že prej."⁴⁸ Biroli, ki je v Etiopiji slovel kot neusmiljeni "lev iz Gondarja", je naposled le zarjovel.⁴⁹

LJUBLJANSKA POKRAJINA

3. maja 1941, ko je bila Slovenija pod italijansko okupacijo uradno priključena Italiji in je postala njena pokrajina, je Emilio Grazioli, nekdanji tajnik fašistične stranke v Trstu, dobil naziv visokega komisarja. Novo pridobljeni pokrajini so dodelili upravno, kulturno in finančno avtonomijo, politično pa je bila odvisna od Rima. Civilno oblast je visoki komisar prevzel 21. maja, do takrat pa je bila v rokah poveljstva XI. armadnega korpusa, ki je vojaško zasedel pokrajino. Grazioli je dobil v upravljanje deželo, v kateri je bilo poleg 340.000 Slovencev še 17.000 beguncev, ki so pribežali iz dela Slovenije pod nemško okupacijo, in 458 Italijanov. V Ljubljano je s seboj pripeljal skupino fašistov, ki so se že prej uveljavili v Julijski krajini. Avtonomije, ki jo je Mussolini podelil novi pokrajini, Grazioli ni razumel kot samouprave za Slovence, ampak kot svojo pravico, da družbo poitalijanči, fašizira in vzpostavi pokroviteljski odnos, kakršnega je imela Italija do Albanije. Od kolaborantov, ki so izhajali iz srednjega in visokega sloja, je pričakoval, da bodo brez zadržkov sodelovali pri njegovih programih poitalijančevanja, hkrati pa je razmišljal, kako pokrajino tudi gospodarsko vezati na Italijo. Slovenci so bili oproščeni obveznega vojaškega služenja. V osnovnih šolah so smeli uporabljati svoj jezik, na srednjih in višjih šolah pa je bila italijanščina ponujena kot izbirni jezik. Pri uradnih zadevah se je uveljavila dvojezičnost. Ker ni bilo dovolj Italijanov, ki bi zasedli upravne položaje, se je moral Grazioli zanašati na slovenske uradnike nekdanje jugoslovanske pokrajinske uprave. To pa ni veljalo za varnostne sile, kjer je bil prostor le za policiste iz Italije. Grazioli je iskal formulo, ki bi nesporno odražala italijansko imperialno oblast, hkrati pa bi dopuščala ohranjanje kulture in tradicije lokalnega prebivalstva. Razmišljal je o blagi fašistični upravi, ki bi skrbelo za interese ljudi in bi vladala z avtoriteto, redom in pravičnostjo. Ironično je bilo, da je bil Slovencem v Ljubljanski pokrajini

pripravljen dodeliti delno, čeprav nejasno opredeljeno avtonomijo v šolah, v upravi in v kulturi sferi, hkrati pa je bilo slovensko prebivalstvo v Julijski krajini pod pritiskom strahotnega fašističnega nasilja. Vendar pa to še ne pomeni, da je bila Graziolijeva politika velikodušna. Z odrekanjem civilnih svoboščin in prepovedjo delovanja politične opozicije je Slovencem vsiljeval prav takšno duhovno identiteto in totalitarno "enotnost", kakršno so fašisti vsiljevali matični domovini. Ker je bil Grazioli prepričan, da Italija v Ljubljanski pokrajini po stoletjih fevdalne habsburške vladavine in po desetletjih "barbarskega" srbskega jarma predstavlja civilizacijski napredek, je pričakoval, da bodo to spoznali tudi sami Slovenci.

Kot prepričan fašist je Grazioli nameraval upravljati s pokrajino preko mreže fašističnih organizacij, ki bi pokrivala vsa področja življenja. Slovenska sindikalna združenja je zamenjal s fašističnimi sindikati. Toda Slovenci so njegove programe odločno zavrnil. V fašistične organizacije se je vključilo le nekaj deset mladih in le 98 od skupaj 2.474 študentov, ki so bili vpisani na ljubljansko univerzo. V ljubljanske fašistične skvadre, ki so jih rekrutirali iz slovenskega prebivalstva, je vstopilo le 144 članov. Športna društva so se razvijala zelo počasi, prvi sestanek pokrajinskega gospodarskega sveta pa so prelagali vso do 23. februarja 1943.⁵⁰ General Roatta se je v svojih spominih poskušal oprati krivde, češ da je prepozno spoznal nezmožnost fašistične vladavine v Sloveniji.⁵¹

Italijanskim okupatorjem so ljubljanski politiki in veljaki, ki so bili osupli nad hitrim porazom, sprva izkazovali zvestobo. Župani mest so dučeju izrekli dobrodošlico, skrajno konzervativno in zagrizeno protikomunistično visoko duhovništvo pa je pozdravilo Italijane kot neomajne zaščitnike katoliške vere.⁵² Da bi ustvaril vtis o sodelovanju lokalnih voditeljev, je Grazioli ustanovil konzulto, posvetovalni sosvet, ki ga je sestavljalo štirinajst Slovencev, izbranih iz političnih, gospodarskih in kulturnih krogov. Vendar se je izkazalo, da je bil to le pesek v oči. Sosvet je sestankoval in razpravljal v prazno, njegove kolaborantske namere pa so spodkopavale nenehne težave: primanjkovalo je osnovnih potrebščin, cene hrane so bile pretirano visoke, zapirali so nedolžne ljudi, izpod nadzora je ušla brezposelnost.⁵³ Razočarana zaradi pokroviteljskega odnosa fašistov je konzulta hitro zamrla. Junija 1942 so Italijani za ljubljanskega

župana imenovali konzervativnega bivšega jugoslovanskega generala Leona Rupnika, ki je bil zagrizen sovražnik komunizma. Toda dodelili so mu zgolj omejene pristojnosti. Že od samega začetka je bilo očitno, da Grazioli ni bil najbolj uspešen pri pridobivanju Slovencev za sodelovanje pri izvršni oblasti. Negativno poročanje v medijih o kruti fašistični vladavini nad Slovenci v Julijski krajini v obdobju med obema vojnama je njegovo splošno nepriljubljenost v pokrajini le še poglobljalo.

V nasprotju s kruto denacionalizacijo in prisilnimi deportacijami, ki so bile značilne za Slovenijo pod nemško okupacijo, je bila italijanska vladavina v prvih mesecih okupacije dokaj blaga. Katoliška cerkev, ki jo je vodil ljubljanski nadškof in samooklicani kolaborant Gregorij Rožman, je poudarjala povezanost s katoliško Italijo. Njegove ovce so prenašale italijanski režim sicer zlovoljno, toda še vedno dovolj ubogljivo, da ni bilo potrebno izvajati popolne represije. Le peščica Slovencev pa je zares iskreno pozdravila okupatorske Italijane in bila pripravljena slediti novemu fašističnemu redu. Večina protikomunistično naravnanih in domoljubnih Slovencev se je odločila, da bo ostala ob strani in upala, da jih bodo osvobodile zaveznice, ne pa Stalin. Ko se je julija 1941 v Sloveniji prvič razplamtel upor, je bilo njegovo žarišče v Ljubljani, kjer je bil italijanski nadzor ohlapen, medtem ko so Nemci veliko bolj učinkovito nadzorovali svoja zasedena območja in so že na vsak bežen poskus nasprotovanja odgovorili z brezobzirnim maščevanjem.⁵⁴ Sčasoma pa je zaradi partizanskega delovanja postalo enako brezobzirno tudi italijansko nasilje.

Ko je Nemčija 22. junija 1941 napadla Sovjetsko zvezo, je med Slovenci zraslo upanje, da je tisočletni rajh obsojen na skorajšnji konec; začasni italijanski fašistični režim pa bo morda padel še prej. Zaradi sovraštva do italijanskega okupatorja in trdne želje, da ponovno pridobijo politično svobodo in kulturno identiteto, se je mnogo Slovencev pridružilo odporu, ki so ga ustanovili in vodili predani komunisti. Podobno kot v drugih delih okupirane Jugoslavije se večina na novo rekrutiranih partizanov ni kaj dosti ukvarjala z zapleteno marksistično doktrino. Pomembnejše jim je bilo bratstvo med Slovani in globoka solidarnost z ruskimi brati. Preprosti domoljubni občutek, da je potrebno osvoboditi državo in pregnati

fašističnega zavojevalca, je spodbujal tudi ilegalno delo med širšim prebivalstvom. Bilo je več ravni odpora. Kmetje in prebivalci mest so nudili zatočišče preganjanim partizanskim bojevnikom; nekateri so sodelovali pri občasnih lokalnih diverzantskih akcijah; najbolj neustrašni pa so se vključevali v redne gverilske skupine, za kar so nevarnosti izpostavili tudi svoje družine, domove, službe in udobje. Vendar pa so mnogi Slovenci, med njimi zlasti goreči katoličani, ostali ob strani, bodisi zato, ker so se bali italijanskih povračilnih ukrepov ali pa zato, ker so sovražili komunizem. Številne katoliške organizacije so imele mnogo privrženecv in bi bile pripravljene sodelovati z Italijo v križarski vojni proti komunizmu, če bi jim zagotovili državljanske pravice, politično sodelovanje in spoštovanje njihovih kulturnih institucij. Ker pa je Grazioli vladal z nadutostjo fašista in je njegov režim temeljil na poitalijančevanju, mu tega potencialnega vira ni uspelo izkoristiti.

Najvplivnejša politična stranka v Sloveniji pred padcem Jugoslavije je bila Ljudska stranka pod vodstvom Antona Korošca, ki so jo sestavljali predvsem višji sloji v mestih in samostojni kmetje. Bolj kot v novi fašistični totalitarizem se je ozirala nazaj v megleno habsburško preteklost. Bila je ruralna in populistična stranka, pravo desničarsko klerikalno gibanje, ki je spoštovalo tradicionalne hierarhične vrednote, cenilo pokroviteljstvo države in upalo na ponovno uveljavitev katoliških družinskih vrednot v družbi, v kateri ne bi bilo prostora za kaotično demokracijo, neobrzdani kapitalizem in brezbožni socializem izprijenega mestnega proletariata. Stranka se je ponosno predstavljala kot strah zbujujoča sovražnica komunizma in se ni sramovala niti svojega antisemitizma, čeprav ta vendarle ni povsem zabredel v grozljive skrajnosti rasizma nemških nacistov.

Številni Koroščevi privrženeci so sestavljali hrbtnico slovenske bele garde, ki je v nemirnem obdobju po prvi svetovni vojni nastajala kot odgovor na grožnjo boljševizma. Vodili so jo veleposestniki in veliki industrialci, navdihovala pa se je pri katoliških župnikih. Ko je v sosednji Madžarski oblast prevzel Béla Kun, je prestrašeno duhovništvo začelo vaško prebivalstvo pozivati k orožju, industrialcev pa ni bilo treba posebej prepričevati, naj zaprejo vrata tovarn pred stavkajočimi, ki so se klatili po ljubljanskih ulicah in netili revolucijo. Med slovensko belo gardo in hrvaškimi ustaši je bilo

vsekakor nekaj podobnosti, vendar pa je slovenska organizacija temeljila na tradiciji in katolištvu, medtem ko je ustašem vera služila predvsem kot orodje za izvajanju etničnega čiščenja pravoslavnih Srbov in Judov.⁵⁵

Desno od Ljudske stranke so bili Stražarji, ki jih je vodil duhovnik in jezuitski profesor na ljubljanski univerzi Lambert Ehrlich. Uveljavili so se predvsem s svojimi spopadi z levičarskimi študenti. Organizirani so bili po vzoru Francovih falangistov v Španiji, občudovali so fašistična načela in podpirali sodelovanje z Italijo. Poleg njih je bilo še nekaj manjših radikalnih desničarskih skupin, ki so sicer pripadale različnim fašističnim usmeritvam, vendar jih je povezovalo skupno sovraštvo do demokracije, Judov, mednacionalne strpnosti in komunizma.⁵⁶

Septembra je Grazioliju očitno postalo jasno, da prisilno poitalijančevanje odvrča slovenske konservativce, ki so italijanske okupatorje želeli videti predvsem kot branik pred komunizmom. Razmišljal je, kaj naj stori, saj je ugotavljal, da si Nemci s skrajnim nasiljem in raznarodovanjem med Slovenci niso pridobili prijateljev in mu zato njihov okupacijski model ni mogel služiti kot vzor za Ljubljansko pokrajino.⁵⁷ Vseeno pa tudi Grazioli ni imel nobenih zadržkov, ko je bilo treba najostreje kaznovati upornike.

11. septembra 1941 je ustanovil izredno sodišče z obsežnimi pooblastili za ohranjanje javnega reda.⁵⁸ Slovencem, pri katerih so odkrili literaturo, simbole in druga, domnevno prevratniška gradiva, so sodili po skrajšanem postopku. Tiste, ki so jih ocenili kot politično nevarne, je čakala internacija. Za vsak napad na italijanske vojaške sile in policijo je bila predvidena smrtna kazen. Italijansko sodstvo so okrepili še z vojaškim sodiščem, ki so ga v Ljubljani ustanovili 7. novembra. Ker je bil Grazioli prvi odgovorni za vzdrževanje javnega reda, je lahko preko kvesture tudi od vojske zahteval, naj pomaga policiji pri zatiranju uporniške vstaje. Pod njegovo pristojnostjo je bilo nekaj različnih policijskih enot: 1.500 karabinerjem je pomagalo 500 bivših jugoslovanskih orožnikov, poleg njih pa še finančna straža in mestna policija.⁵⁹ Ker je bil oktobra imenovan za zveznega tajnika fašistične stranke v Ljubljani, je imel Grazioli pod nadzorom tudi milico in fašistične skvadre, ki jih je po lastni presoji uporabljal za množične aretacije Judov in sovražnih

elementov, ki jih je izgnal ali pa poslal v internacijo.⁶⁰ Ni pa imel dovolj moč, da bi okreplil maloštevilne sile javne varnosti na podeželju in jih zaščitil pred napadi upornikov, ki so prekinjali železniške povezave in komunikacijske sisteme.

Tako kot Grazioli tudi general Ambrosio ni bil zadovoljen z ukrepi proti upornikom. Po njegovem so bili glavni krivci za slabo stanje v Rimu. "Svojih napovedi, da bomo to široko razpredeno rovarjenje ustavili z najstrožjim kaznovanjem zločincev, nismo uresničili." Prepričan je bil, da izredno sodišče teroristom povsem upravičeno izreka smrtne kazni in jih poskuša z ustrahovanjem zaustaviti, toda po posredovanju iz Rima so te "pravične obsodbe" brez pravega razloga spreminjali v dolge zaporne kazni. V primerjavi s "svarilnim kaznovanjem v nemškem delu Slovenije", se je Italija "obotavljala ... in se zapletala", kar je pripeljalo do "izrazitega poslabšanja stanja" in izgube avtoritete.⁶¹

Grazioli je bil prepričan, da bi tiste Slovence, ki so bili prestrašeni zaradi komunistične grožnje, lahko pripravil k sodelovanju z italijanskimi oblastmi le tako, da bi jim ponudil italijansko državljanstvo. Rim je prosil za dovoljenje, vendar neuspešno.⁶² Namesto tega pa mu je uspelo s svojo gospodovalnostjo in vzvišenim vedenjem prepričati še tistih nekaj preostalih kolaborantov iz konzulte, da so se umaknili iz političnega življenja. Predsednik sosveta Marko Natlačen je odstopil decembra 1941, sledili pa so mu še drugi veljaki in predstavniki konzervativne stranke, ki so dobili občutek, da jih je namesto srbskega jarma doletela še hujša usoda prisilnega poitalijančevanja in drugorazrednega statusa. Medtem ko je partizansko gibanje jeseni dobilo zagon, se je kolaboracija po zaslugi Graziolija, ki konzervativnim nasprotnikom komunizma ni bil pripravljen odstopiti niti trohice politične avtoritete, na drugi strani povsem razdrobila.

Graziolija je razburjalo nenehno pomanjkanje finančnih sredstev za upravljanje s pokrajino in je bil v stalnem sporu z notranjim ministrom. Prav tako je ljubljanskega "nadprefekta" jezilo, da Rim njegov pokrajini še ni dodelil avtonomije, niti ni nanjo razširil italijanskih zakonov.⁶³ Tako se je moral Grazioli prebijati skozi nedorečeno zakonodajo in slabo opredeljena razmerja politične pristojnosti. Ker je v Slovenijo prišel po hitrem postopku, ni imel niti virov niti

natančno pripravljenih načrtov, še manj pa učinkovite birokracije za izvajanje poitalijančevanja. Povsem drugače so v svojem delu Slovenije ukrepali vnaprej skrbno pripravljeni nemški nacisti, katerih dobro utečena okupacijska uprava je nemudoma poskrbela za takojšnjo deportacijo "nezaželenih" Slovencev, za preostale pa uvedla programe ponemčevanja.⁶⁴

Presenetljivo, toda nič manj kot partizanski odpor, je grožnjo Graziolijski avtoriteti predstavljal tudi general Mario Robotti, poveljnik XI. armadnega korpusa, ki je bil nameščen v Ljubljani. Pod pritiskom zaradi partizanskega delovanja se je ogorčeno pritoževal, da je Graziolijska policija pri zatiranju prevratniškega delovanja malomarna. Robotti je Slovence poniževal še bolj kot fašistični visoki komisar. Menil je, da je dvajsetletna primitivna srbska vladavina žal povsem izničila izjemne prednosti nemške civilizacije, ki je to peščico Slovanov s težavo pripeljala v Evropo. Slovenci so ponovno zapadli v barbarstvo in njihova neotesana mladina razume le prisilo. Grazioli bi moral razumeti, je razmišljal Robotti, da tukaj nezmotljivo razumejo našo dobro voljo in civilizacijsko poslanstvo zgolj kot slabost. Z visokim komisarjem ni delil pričakovanja, da bo "razsvetljeno" poitalijančevanje naposled pripeljalo do asimilacije slovenskega prebivalstva v večjo italijansko skupnost.⁶⁵ Vztrajal je, da si Slovenci kot nepopravljivi sovražniki Italije in fašizma zaslužijo neusmiljeno represijo.⁶⁶ Kamorkoli se je ozrl, vsepovsod je na skoraj povsem slovenskem ozemlju videl sovražnike.⁶⁷ Vendar pa sprva ni imel prostih rok za ukrepanje, saj je bil za vzdrževanje javnega reda pooblaščen urad visokega komisarja.⁶⁸

V začetku januarja 1942 je bil zaradi varnostnih razmer v Sloveniji zaskrbljen tudi general Ambrosio, in je opozarjal, da se "uporniške tolpe" ponovno pripravljajo za "teroristično delovanje" proti italijanski oblasti po zaslugi "slabotnega in neodločnega" delovanja Graziolijske policije.⁶⁹ 19. januarja 1942 se je Mussolini po dolgem premisleku odločil in visokemu komisarju odvzel pooblastila za uporabo vojaških sil v policijskih akcijah proti partizanom.⁷⁰ Izmisлил si je razliko: vojska naj bo odgovorna za "obrambo", policija pa za "varovanje" javnega reda. To je pomenilo, da je naloga dušenja upora prešla v roke Robottija, Grazioliju pa so ostale zgolj policijske pristojnosti.

Robotti si je končno pridobil vse, kar je potreboval za izvajanje

represije.⁷¹ Da bi mu pomagal in še razširil njegov manevrski prostor, pa mu je general Roatta namignil, naj "za vsakega zahrbtno umorjenega italijanskega vojaka postreli nekaj zaprtih komunističnih upornikov, seveda le takrat – to naj se razume –, kadar ni mogoče identificirati pravih krivcev".⁷² Robotti je Grazioliju takoj predlagal, naj talce za kolektivne povračilne ukrepe izbira med zajetimi partizani in med njihovimi simpatizerji, ki so osumljeni sodelovanja pri prevratniških dejavnostih; eden od načinov kaznovanja je lahko tudi smrt pred strelskim vodom. To so uzakonili in javno razglasili 24. aprila in 6. maja.⁷³

Potem ko je Robotti Ljubljano obdal z bodečo žico in jo utrdil z mitraljeznimi gnezdi in topništvo, je med 23. februarjem in 15. marcem izvedel obsežno racijo, med katero so iskali orožje in posameznike, ki so bili osumljeni sodelovanja s partizani. Takšnih je bilo 878, je zapisal.⁷⁴ Grazioli je poročal, da so zaslišali 20.037 Slovencev, od teh so jih 936 aretirali, enega pa ustrelili.⁷⁵ Roatta je Robottijeve operacije podprl in se pri tem skliceval na Mussolinija, ki je zahteval odločne opozorilne ukrepe. K temu je Roatta dodal še svoje: Robotti bi moral vse zajete nekdanje jugoslovanske oficirje in podoficirje (ki so jih ponovno aretirali kot "internirane civiliste") poslati v koncentracijsko taborišče Gonars. Poleg tega je Robottija pozival, naj zaseže vse radijske sprejemnike in prepove vožnjo s kolesi iz enega dela pokrajine v drugega. Množičnim aretacijam v Ljubljani pa naj sledi obsežna policijska akcija v celotni slovenski pokrajini.⁷⁶ Medtem ko se je Robotti spopadal s partizani, je Mussolini aprila skorajda odstavil Graziolija. Očital mu je nesposobnost upravljanja s policijo, pa tudi zmedene ideje o poitalijančevanju. Da bi si popravil svoj fašistični ugled, je visoki komisar dejal Robottiju: "Če jih ne bo postrelila vojska, jih bom pa jaz."⁷⁷ Ob nenehnih zamerah med Robottijem in Graziolijem in ko se je partizanom uspelo infiltrirati v italijansko obrambo, je Ciano zapisal:

*V Sloveniji nam ne gre tako dobro. Visoki komisar nas prosi, da mu pošljemo štiriindvajset tisoč mož. Zdi se, da ljubljanske ulice za našo vojsko niso več varne; za vsakimi vrati in oknom se skriva potencialna nevarnost.*⁷⁸

Junija 1942 je Robotti na Roattov ukaz organiziral še eno sistematično aretacijo "komunistov" – študentov, intelektualcev in upornikov. Pretrgati je poskušal povezave med partizani, ki so se skrivali v Ljubljani in tistimi, ki so se borili na podeželju. Robotti je prestolnico in njene prebivalce sovražil: "Ljubljanska inteligenca je naš sovražnik."⁷⁹ Napovedoval je, da bo "mestno zločinsko podzemlje uničil z železno pestjo".⁸⁰ Pritoževal se je, da mu je Grazioli naredil medvedjo uslugo, ko je obdržal slovenske uradnike, saj ti pomagajo komunističnim agentom pri vzpostavljanju tajne vohunske mreže v mestu. Da bi zatrl podtalno delovanje, je poveljnik XI. armadnega korpusa še utrdil obroč bodeče žice okoli Ljubljane, postavil razpredeno mrežo bunkerjev in redno izvajal racije. Še posebej prizadevnega sodelavca je imel v generalu Taddeu Orlandu, poveljniku divizije Granatieri di Sardegna, ki je na Robottijev ukaz zatiral prevratniško početje ljubljanskih študentov.

V odgovor na neprestane partizanske napade na železnico in na čezmejna območja, je Robotti ukazal izgon vseh prebivalcev, ki so živeli znotraj 1-2 kilometrskega pasu ob progi in 2-4 kilometrskega mejnega pasu z Reko in Hrvaško.⁸¹ Toda komisar Rosin, ki je bil podrejen Grazioliju, je opozoril, da bo ozemlje brez prebivalcev služilo zgolj kot skrivališče upornikov, pa še polja bodo ostala neobdelana; dobili bodo 10.000 jeznih izgnancev, težav z uporniki pa ne bodo odpravili.⁸²

Robottijeve pogoste in naključne racije so partizanom prizadejale hude izgube, racijam pa so vedno sledile množične deportacije. V Ljubljani so med veliko operacijo čiščenja med 27. junijem in 1. julijem 1942 aretirali kar 17.076 Slovencev, od teh pa so jih 2.663 poslali v internacijska taborišča v Italiji.⁸³ Za smrt italijanskih vojakov, ki so jih ubili partizani, so ustrelili 31 talcev.⁸⁴ General Orlando je poročal, da so pred kratkim aretirali 2.858 od skupno 80.000 Ljubljančanov. Če k tem dodamo še tistih 3.000 že prej zajetih, je bila v zaporih četrtno vseh za vojsko sposobnih Ljubljančanov.⁸⁵ V vseh fazah operacije so odločilno vlogo igrali fašisti.⁸⁶

Čeprav so Italijani nasilno pretrgali partizanske vezi med Ljubljano in podeželjem, pa upora niso zatrli.⁸⁷ Delo so opravili šušmarsko. Grazioli je ugotavljal, da so bili med zastraševalno racijo intelektualcev zajeti tudi italijanski prijatelji, med njimi tudi nekateri člani

ljubljske veje italijanske mladinske organizacije!⁸⁸ Njegovi ljudje, ki so služili kot lokalni komisarji po vsej pokrajini, so poročali, da je vojska vodila aretacije in zaslišanja kaotično, nepravilno in nepošteno.⁸⁹ Prav tako neprizanesljivi so bili karabinjerski častniki, ki so najostreje napadali pripadnike divizije Granatieri di Sardegna, češ da so nedolžne pošiljali v internacijo, mnogo zločincev pa naj bi ostajalo na svobodi. Vojaške zasliševalce, ki so bili odgovorni za ločevanje med nedolžnimi in "zločinci", naj bi prelisčili spretni slovenski ovaduhi. Da bi postali nepogrešljivi in si zagotovili dobro plačilo, so krivo pričali ali pa so ovajali osebne sovražnike in tako poskrbeli še za svoja zasebna maščevanja.⁹⁰ Komisarju Rosinu so prišle na uho zlobne govorice: "Italijani so postali hujši od Nemcev."⁹¹ Čeprav so imeli razloge za zamero do vojske, lahko upravičeno domnevamo, da so Graziolijevi možje prinašali dokaj točna poročila. Generala Orlanda in njegovo vojsko pa so zaradi brutalnosti med ljubljanskimi racijami hudo obtoževala celo poročila karabinjerjev, ki sicer niso ravno sloveli po nežnem ravnanju z okupiranimi ljudstvi.

Da bi opravičil ostre nasilne ukrepe, se je Robotti izgovarjal na brutalno partizansko taktiko pobijanja slovenskih kolaboracionistov.⁹² To so partizani tudi zares počeli – vsak mesec so povprečno "likvidirali" šestdeset ljudi.⁹³ Motivirani z ideološkim fanatizmom so ustanovili varnostno obveščevalno službo (OF)*, ki je postala učinkovito poveljniško središče, s katerega so po načelu "lova na čarovnice" in izvajanja "revolucionarne pravice" odločali o eliminaciji "izdajalcev ljudstva".⁹⁴ Robotti je bil prepričan, da je VOS materialno in moralno podpiralo predvsem premožnejše meščanstvo preko svojih izvajalcev – katoličanov, študentov, intelektualcev in drugih simpatizerjev.⁹⁵ VOS je z naglimi usmrtitvami kolaborantov in njihovih pajdašev pošiljala slovenskemu ljudstvu nedvoumno sporočilo: nikar si ne drznite prestopiti k sovražniku, sicer vas bo doletela enaka usoda. Hkrati pa so provocirali Italijane, ki so se potem znašali nad nedolžnimi. Robotti je bil glina v rokah partizanov. Na njihovo početje se je odzival predvidljivo pretirano, s tem pa je

* Avtor je napačno uporabljal kratico OF (Osvobodilna fronta) namesto VOS (Varnostno obveščevalna služba). V nadaljevanju slovenskega prevoda smo napako smiselno odpravili (op. ured.).

Osvobodilni fronti dal možnost, da je neodločnežem sporočala: če se ne pridružite odporu, boste naslednjč vi na vrsti. Za slovensko osvobodilno fronto ni bilo zlate sredine. Prav tako pa je ni bilo za Robottija; ali si bil kolaborant, ki je zvesto vohljajal za partizani, ali pa sovražnik, ki ga je bilo treba ustreliti. Nobenega usmiljenja ni bilo do ljudi, ki so se znašli sredi spopadov med partizani in okupacijskimi silami. Robotti je trdil, da prebivalstvo zagotovo dobro ve, kdaj nameravajo "uporniki" napasti vojaške položaje ali postojanke. "Če je ljudi strah, da jih bodo partizani ubili, če bodo spregovorili, naj jih bo prav tako strah, da jih bomo ubili mi, če ne bodo govorili."⁹⁶

Partizani se pri zastraševanju niso omejili le na sovražnike iz buržoaznega razreda; neusmiljeni so bili tudi z italijansko vojsko, vendar so bili pri tem selektivni. Ujete visoke častnike in preverjene fašiste so običajno ustrelili, tiste z nižjimi čini pa so pogosto izpustili. Italijanski poveljniki so vojake, ki so bili izpuščeni iz partizanskega ujetništva, pošiljali v izolacijo in na rehabilitacijo, da bi jih očistili komunistične propagande.⁹⁷ Čeprav se morda niso navduševali nad komunizmom, so mnogi razumeli Titove cilje, nekateri pa so jih celo začeli podpirati; vendar pa so pred padcem Musso-linija le redki prebegnili k partizanom.

Italijanski vojaki so se soočali z najrazličnejšimi težavami, vendar so se po ostrih spopadih vendarle vračali na varno v svoje utrdbe. Življenje partizanov je bilo neprimerljivo težje. Bili so ob domače udobje in se počutili kot psi na begu, ki stikajo za hrano in zatočiščem. Čeprav so bili prepričani v končno zmago, so vedeli, da jih čakajo še težke preizkušnje. Italijanski nasprotnik je bil mogočen, veliko številčnejši in bolje oborožen. Enake težave je partizanom povzročal občutek, da so tujci v lastni deželi, saj je komunistično sporočilo na podeželju naletelo na gluha ušesa. Večina kmetov je pripadala katoliškim strankam in so se bali, da jih bo boljševistična kolektivizacija spravila ob njihov košček zemlje. Toda ko so partizani napadali sovražne garnizije in so se italijanske enote maščevale s požiganjem hiš, streljanjem talcev in pošiljanjem ljudi v koncentracijska taborišča, so bili kmetje ujeti v smrtonosni navzkrižni ogenj. Da bi se izognili italijanskemu preganjanju, so številni zbežali v gozdove, kjer so jih prepričali ali pa prisilili, da so se pridružili

partizanskim vrstam.⁹⁸ Zaradi Robottijevega nasilja so mnogi kot manjše zlo izbrali partizane.⁹⁹

S koliko partizani so imeli opravka Italijani? Roatta je ocenjeval, da jih je 12.000, vključno s številnimi intelektualci, profesorji in zdravniki, podpiralo pa naj bi jih še dvajset do trideset tisoč delno obo-roženih in občasnih borcev. Robotti je menil, da gre za 10.000 aktivnih gverilcev, slovenski zgodovinar Ferenc pa navaja, da je šlo za pol manjše število.¹⁰⁰

Pod močnim partizanskim pritiskom so italijanske oblasti zelo pozno, šele marca 1942, dopustile oblikovanje Slovenske zaveze, pol tajne organizacije, ki so jo sestavljali voditelji Ljudske stranke in njenih nacionalističnih in liberalnih zaveznic. Šele ko je bilo že prepozno, so Italijani ugotovili, da jim ni uspelo izkoristiti protikomunizma teh konzervativnih strank, zato so izgubili vplivno silo, ki bi v pokrajini lahko služila kot pomemben posrednik med oblastjo in prebivalstvom. Po drugi strani pa je bilo jasno, da je Slovenska zaveza zgolj hlinila sodelovanje z Italijani in je v resnici želela delovati kot vlada v senci pod vodstvom mož, kakršna sta bila Natlačen in njegov vojaški pribočnik Leon Rupnik. Njun cilj je bil ponovno oživiti idejo o samostojnosti in oblikovati zametek nacionalne vojske, ki bi se obrnila proti italijanskemu okupatorju takoj, ko bi mu začele pešati moči.¹⁰¹ Kot je poročal Grazioli, je bil na drugi strani nadškof Rožman pripravljen na resno in odločno kolaboracijo. Toda Rožmanu ni uspelo prepričati Zaveze, da bi prekinila stike s slovenskimi predstavniki v jugoslovanski begunski vladi v Londonu in z njihovimi simpatizerji v Ljubljani, kot je zahtevala italijanska vojska. Večina v ljudski in v nacionalno liberalni stranki se je odločila, da bo ostala v nedorečenem položaju in počakala na razvoj dogodkov. Robotti je imel prav, ko je resno podvomil v zvestobo katoličanov in meščanskih strank.¹⁰²

Julija 1942 sta bila mesto in podeželje že povsem odtujena od fašistične Italije. Predsednik konzulte Marko Natlačen je bil edina pomembnejša figura, ki se je nadškofu Rožmanu pridružila v križarski vojni proti komunistom. Za to odločitev je plačal z življenjem, ko so ga 13. oktobra 1942 pokosile partizanske krogle. Grazioli se je maščeval tako, da je mešanemu vođu črnosrajčnikov in policistov ukazal pobiti štiriindvajset slovenskih političnih zapornikov.¹⁰³

Kljub izjemnim težavam pri zatiranju upora pa sta Robotti in Grazioli še vedno omahovala glede rekrutiranja Slovencev v pomožne enote. Konec aprila je visoki komisar izjavil, da je vključevanje Slovencev "nesprejemljivo iz prestižnih razlogov", s čimer se je Robotti strinjal.¹⁰⁴ Ko pa se je general XI. armadnega korpusa začel pripravljati na veliko ofenzivo proti partizanom, je vendarle začel razmišljati o načrtu, ki ga je junija predlagal general Rupnik. V okviru slovenskih protiuporniških enot, ki bi jih vodili nekdanji jugoslovanski oficirji, naj bi nastala mreža kolaborantov in ovaduhov. Toda tudi tako omejen načrt je bil vprašljiv. Zmernejši Slovenci niso več verjeli, da so Italijani sposobni premagati partizane, nasprotniki komunistov pa so bili zadržani zaradi prevladujočega sovražnega odnosa italijanske vojske do Slovencev. Negativna stališča so rasla iz vsesplošnega protiitalijanskega razpoloženja, ki je združevalo Slovence vseh razredov in političnih pripadnosti. V pričakovanju zmage zaveznic so okupatorja ovirali ali pa hlinili brezbriznost. Le redki Slovenci so italijanskemu poveljstvu prinašali zares koristne informacije, tiste, ki so to počeli, pa je hitro onemogočila VOS. Nič čudnega torej, da je bil Robotti zadržan do slovenske vojaške pomoči.¹⁰⁵

Toda julija je pod pritiskom vojaške nuje končno popustil. V pomoč svojim enotam, ki so bile v težavah, je dovolil ustanovitev prostovoljne protikomunistične milice (MVAC), katere jedro je sestavljala Slovenska legija kot oboroženo krilo Ljudske stranke. Oktobra so v Ljubljani začeli delovati lokalni oddelki prostovoljcev, ki so preiskovali po hišah in aretirali osumljence.¹⁰⁶ To so bili Stržarji, ki so, čeprav maloštevilni, zagrizeno širili glas fašizma. Vendar pa se je njihov vpliv močno zmanjšal, ko so partizani 27. maja ubili njihovega vodjo Lamberta Ehrlicha. Da bi zaščitili svoje vodje pred partizanskimi protitudarci, so mladi protikomunistični nasilneži oblikovali Legije smrti. Nazadnje so bili tu še četniki. Pod formalnim vodstvom velikosrbskega Mihailovića, ki se je zavzemal za ponovno vzpostavitev Jugoslavije, so vzdrževali dokaj napete odnose z drugimi bolj nacionalistično usmerjenimi Slovenci. Iz vseh teh razpršenih skupin je bilo za italijanske potrebe izbranih 4.000 prostovoljcev MVAC, ki so jih razdelili v enote s približno 200

vojaki ter jih po celotni ljubljanski pokrajini priključili formacijam XI. italijanskega armadnega korpusa. Do avgusta 1943 je njihovo število naraslo na 6.000; večinoma so bili begunci iz nemškega dela Slovenije ali Hrvati.¹⁰⁷ Monsinjur Rožman je Italijane pozival, naj na podeželju ustanovijo zaščitne vaške straže, v Ljubljani pa enote tajne policije, ki bi bile pod slovenskim poveljstvom. General Roatta je predlog sprejel in izrazil zadovoljstvo nad nadškofovo dejavno vlogo pri vodenju "civilizacije in vere" v križarski vojni proti boljševizmu.¹⁰⁸

Namesto da bi delovale v smislu zaščite tradicionalnega načina življenja, so formacije MVAC bolj spominjale na nasilniške tolpe. Neubogljive in nasilne, kot so bile, so se v bojih slabo obnesle in so med velikimi ofenzivami raje ropale po podeželju. Celo general Roatta je bil osupel zaradi njihovega divjaštva.¹⁰⁹ Toda ker je Robotti izgubil naklonjenost protikomunističnega srednjega sloja v mestih in malih posestnikov na podeželju, se je moral zadovoljiti z desničarskimi fanatiki, nasilneži, begunci, ki so bežali pred Nemci, ter brezciljno in zaradi vojne podivjano mladino.

V neprijetnem položaju, ko italijanske enote niso uspele zlomiti odpora v Sloveniji, je Mussolini generalu Roatti 23. maja rekel: "Vso oblast imate. Dal vam bom enote. Izkoreninite kugo." Roatta je ponovno zahteval popoln nadzor nad policijskimi silami. "Vsekakor," je odgovoril duče. "Vse dobite." Potem ko je razpredal, da je najboljši sovražnik mrtev sovražnik, je Mussolini ščuval svoje poveljnike, naj po mili volji jemljejo in streljajo talce, dvajset do trideset tisoč najbolj sumljivih Slovencev pa naj pošljejo v taborišča.¹¹⁰ Tako je Roatta dobil proste roke, da je razširil krog kandidatov za internacijo, "na primer študente."¹¹¹ Robotti pa je v posmeh Grazioliju takoj izdal ukaz, s katerim je vse varnostne sile, vključno s kvesturo, podredil vojaški oblasti.¹¹² V takšnem duhu je Roatta pripravil veliko operacijo: "Za vsako ceno je potrebno ponovno vzpostaviti italijansko dominacijo in prestiž, pa četudi bo treba postreliti vse Slovence in uničiti vso Slovenijo." Med drugim je zahteval, naj v predelih, kjer potekajo spopadi, zaplenijo strojarjem čevlje in preprečijo, da bi jih dobili partizani!¹¹³ Natančne priprave za naslednji napad so "že v pripravi", je Roatta zaupal Pietromarchiju, "odstranili bomo 30.000 Slovencev".¹¹⁴

General Roatta je odobril Robottijeve zahteve¹¹⁵ in mu poslal velike okrepitve iz Črne gore in Hercegovine. Število vojakov v XI. armadnem korpusu je naraslo na 70.000. Tako se je Robotti v začetku julija pripravljala na dokončni obračun s partizani. Ker je imel v rokah Mussolinijev nepreklicni ukaz, naj na velikem območju, kjer vladajo "izjemne razmere",¹¹⁶ brez kakršnihkoli zadržkov zatre uporniško dejavnost, je poveljnik XI. armadnega korpusa preslišal vse omejitve, ki jih je v svojem memorandumu 7. aprila postavil Roatta, in svoji vojski ukazal, naj "poleg krivcev brez milosti zatre tudi vse osumljence ter internira vse moške, ki so primerni za bojevanje in za katere se zdi, da gredo po stopinjah upornikov".¹¹⁷ "Skrivališča, od koder prihajajo napadi proti oblastem in vojski – domove, v katerih najdejo orožje, strelivo, eksploziv in vojaško opremo – in tiste, v katerih lastniki prostovoljno nudijo zatočišče upornikom ... *je treba brez milosti uničiti*. Zgoraj omenjeni ukrepi *ne veljajo le na območjih, kjer delujejo mobilne enote, ampak v celotni Ljubljanski pokrajini*."¹¹⁸

Robotti in Grazioli sta 15. julija objavila razglas, s katerim sta Slovence natančno opozarjala na sprejete ukrepe: "Vsi lokalni vlaki bodo ukinjeni in prepovedano bo zadrževanje znotraj kilometrskega pasu ob železniških tirih. Tisti, ki bodo nosili orožje ali se sovražno vedli do italijanskih oblasti, bodo ustreljeni; podobna usoda bo doletela moške, primerne za boj, ne glede na njihovo vedenje, če se bodo brez upravičenega razloga nahajali na bojnih območjih. Vsi domovi, kjer bodo našli sredstva za vojskovanje ali kjer bodo nudili zatočišče upornikom, bodo zravnani z zemljo."¹¹⁹ Robotti in Grazioli sta ukazala iz letal trositi letake, ki so pozivali upornike, naj se v zameno za svoja življenja vrnejo domov in predajo orožje.¹²⁰ Takšen poziv so razširili tudi z razglasom 17. septembra, ko sta Robotti in Grazioli objavila, da bosta upornike pustila pri življenju in ne bosta zasegla njihovega premoženja, če se bodo predali pred začetkom ofenzive.¹²¹ Potem, ko sta zaprla še prepustno mejo z Reko in Hrvaško, da bi partizane v Sloveniji odrezala od zunanje pomoči in jim zaprla pot za beg, se je Robotti 16. septembra z vojsko podal na sovražno območje proti nasprotniku, ki je štel 2.500 do 3.000 mož.

Čeprav je Robotti sprva nameraval usposobiti elitne in mobilne

gverilske bojevnike, ki bi skrivaj zasledovali sovražnika, so zdaj priprave na ofenzivo tekle neprikrito. Načrti za napad so bili polni grafikonov, položajev enot in zemljevidov – vse skupaj stara znana zgodba okornih vojaških premikov in težko natovorjenih oskrbovalnih vlakov. Ko je topništvo končno zagrmelo, da bi naznanilo začetek vojne operacije, je vsakršno presenečenje že davno splavalo po vodi. Vojaki so se v strnjenih vrstah s težavo pomikali proti praznim območjem. General Pièche je ugotovil: "To je absurdna farsa, podobna znamenitim junaštvom burbonske milice." Pietromarchi pa je dodal: "II. armade se moramo znebiti. Sicer bomo končali osramočeni in kot bedaki."¹²²

31. julija, na višku spopadov, je svoje najvišje oficirje nagovoril Mussolini:

*Ves naš prvotni optimizem in politiko dobrega ravnanja s Slovenci je spodkopal nemški napad na Sovjetsko zvezo, ki jih je pripravil do tega, da so izrazili solidarnost z Rusi. Sprašujem se, ali je bila naša politika pametna, zagotovo pa lahko rečemo, da je bila naivna ... Mislím, da bi bilo pametno preiti od prijateljskega prepričevanja k metodam trde roke ... Naš ugled je na kocki. Ni me strah izrečenega. Prepričan sem, da moramo na partizansko nasilje odgovoriti z ognjem in mečem. Prikazovanje Italijanov kot mehkužcev, ki niso sposobni pokazati ostrine, ko je potrebno, se mora končati ... Ti ljudje nas ne bodo nikoli vzljubili.*¹²³

Tako kot Robotti, tudi Mussolini ni bil navdušen nad enotami MVAC-a in je kolaborante cenil komajda kaj bolj, kot partizane.¹²⁴

Njegova bojevitost pa je močno splahnela ob opozorilih, da za balkansko bojišče ni na razpolago novih okrepitev, saj so enote bolj potrebne v severni Afriki in doma. Za dučeja je Jugoslavija pravzaprav postala sod brez dna, ki je goltal vojake in opremo, potrebne drugod. "Naj nas ne skrbi revščina prebivalstva. Sami so si to nakopali! Naj prevzamejo posledice ... Ne nasprotujem množičnemu preseljevanju prebivalstva."¹²⁵

Takoj zatem je duče govoril na javnem zborovanju v Gorici, kjer je Slovence posvaril, naj ne računajo na prizanesljivost Rima. "Tiste, ki ne bodo odložili orožja in se bodo še naprej predajali škodljivim

sanjam, bomo uničili; njihovo lastnino in hiše pa dobesedno zravnali s tlemi."¹²⁶ Vročekrvni in odločni Mussolini je tako posredno nastopil proti posameznikom, kakršen je bil "proslovenski" Grazioli – če odmislimo, da je nameraval poitalijančiti avtohtono prebivalstvo. Namesto tega je duče podprl politiko sovraštva in vojne, ki sta jo s tako pičlimi uspehi vodila visoki komisar za ljubljansko pokrajino in poveljnik XI. armadnega korpusa. Da ne bi zaostajal za dučejem, je Robotti 2. avgusta na srečanju s svojimi podrejenimi oficirji v Kočevju Slovencem ponovno zagrozil: "Poskrbel bom, da bodo območja v zaledju fronte varna tudi za petletnega italijanskega otroka ... Vsak najstrožji ukrep, ki k temu prispeva, mora biti v celoti izvršen."¹²⁷

Kljub Robottijevemu vztrajnemu nadaljevanju z represijo, se je njegova operacija čiščenja začela zatikati.¹²⁸ Čeprav so italijanske enote zadale partizanom velike izgube, prebivalstvo pa so demoralizirale, se je številnim uporniškimi enotam uspelo izmuzniti skozi italijanski obroč, se na novo organizirati in ponovno zasesti ozemlja okoli opuščenih utrd. Grazioli je polovični uspeh pripisoval Robottijevi nedomiselnim taktiki napadanja mobilnega nasprotnika z velikimi in togimi formacijami! Še slabše je bilo po njegovemu mnenju vsesplošno uničevanje, saj so italijanske pohode podkrepili s težkim topništvom in letalskimi napadi, ki niso delali razlik med civilisti in uporniki.¹²⁹

Velika ofenziva se je končala novembra. Italijansko poveljstvo je poročalo, da so v spopadih ubili 1.053 partizanov, 1.381 so jih ujeli in 1.236 ustrelili.¹³⁰ Med januarjem in decembrom 1942 je bilo v XI. armadnem korpusu 678 mrtvih, 111 pogrešanih in 1.114 ranjenih.¹³¹

Robotti je bil razočaran in jezen. Slovenci so z zasmehovanjem vojaških vrlin italijanske vojske in s preziranjem njegove lastne "dobrote" osramotili ugled generala imperialne vojske. "Fašizem in njegovi predstavniki, tako organi civilne oblasti kot vojaških sil, so slovanškemu ljudstvu iskreno ponudili roko, to pa jo je zavrnilo." Namesto da bi klečeplazili, so Slovenci udarili nazaj, na kar je Robotti odgovarjal: "Nobenega lažnega usmiljenja ne bo za izdajalske morilce naših vojakov." Sredi ofenzive v avgustu, ko so le tu in tam ujeli kakšnega "osumljenca", je besnel: "Premalo se pobija!"¹³²

Prepričan je bil, da so italijanski imperialni cilji pravični, vendar pa

je kritiziral Rim zaradi premajhne podpore: premalo je bilo slovenskega jezika vajenih Italijanov, ki bi med prebivalstvom na primeren način širili okupatorjevo sporočilo, Graziolijeva policija pa ni kaj dosti pomagala pri zatiranju komunistične propagande. Poleg tega kvestura ni bila sposobna posredovati seznamov talcev, ki naj bi jih ustrelili kot povračilo za partizansko pobijanje italijanskih vojakov in slovenskih kolaborantov.¹³³ Čeprav je Robotti pridobil nadzor nad policijo, ta ni bila pripravljena deliti odgovornosti pri kaznovanju partizanov. Vse je šlo narobe: policija je delovala slabo, njegovi vojaki pa so bili dovzetni za komunistično "okužbo".¹³⁴ Robotti je sicer streljal talce, vseeno pa je Slovence tako zelo preziral, da je le s težavo dopuščal obstoj MVAC-a. Prav tako kot je bil zaskrbljen zaradi ugleda Italije, je bil Robotti odločen, da si povrne svojega, ki ga je omadeževal nepopustljiv partizanski odpor. Njegov edini odgovor je bil odločen protiudarec: "Če bo potrebno, ne bom okleval in bom požgal celotna območja, kjer je prebivalstvo materialno in moralno podpiralo upornike. V opomin vsem tistim, ki so nepopravljivo sovražni in razumejo naše pravično ravnanje kot izraz šibkosti in nesposobnosti, bom sprejel najostrejšje ukrepe."¹³⁵ Medtem ko je Robotti poskušal obnoviti italijansko vojaško čast, je Grazioli italijanski *Pax Romana* še naprej uresničeval z aretacijami in internacijami.

ZMEŠNJAVA V DALMACIJI

V Dalmaciji je Italija dobila gorato pokrajino z zelo malo obdelovalne zemlje. Obubožani kmetje so se komajda preživljali, po skalnatih pobočjih so pastirji gnali svoje črede, ribiči pa so ob prelepi dalmatinski obali metali mreže. Dalmacija se že pod jugoslovansko vladavino ni kaj prida razvijala, že tako skromno gospodarstvo pa sta hudo prizadeli vojna in italijanska okupacija. Javne službe niso delovale, naraščala je brezposelnost, deželi je primanjkovalo osnovnih potrebščin in širila se je lakota. Na to žalostno prizorišče je stopil Athos Bartolucci, nekdanji zvezni tajnik italijanske fašistične stranke v Zadru, ki je bil 15. aprila 1941 imenovan za civilnega komisarja za priključena območja Dalmacije. Ker so ga po mestih pričakali plakati s srpom in kladivom in s hrvaško iredentistično propagando,

se je takoj lotil dela in ukinil vse nacionalne jugoslovanske organizacije, iz uprave pa je odslovil nezaželene uradnike. Toda Bertoluccija so, verjetno zaradi slabe ocene, ki jo je dobil od fašističnega inšpektorja Giorgioja Suppieja, hitro odstranili in ga zamenjali s fašističnim prvorcem Giuseppejem Bastianinijem.¹³⁶ Podrejen je bil neposredno Mussoliniju, 18. maja pa je dobil tudi nekoliko bolj zveneči naziv guvernerja, s sedežem v Zadru. Istega dne so razvpitega fašista Temiscola Testo nastavili za prefekta reške pokrajine, ki se je medtem razširila bolj, kot bi si Gabriele D'Annunzio lahko predstavljal v svojih najbolj norih sanjah. Dalmacija je bila razdeljena na tri pokrajine, ki so jih vodili fašistični prefekti: Vezio Orazi v Zadru, Paolo Zerbino v Splitu in Francesco Sforzolini Scasellati v Kotorju.

Bastianini je vladal deželi, v kateri je živelo približno 280.000 Hrvatov, 90.000 Srbov in 4.000 do 5.000 Italijanov. Spremljala ga je kohorta fašistov, ki pa niso odvrčali le lokalnih Hrvatov, ampak so z birokratskim nastopaštvom in očitnim zaničevanjem lokalnih običajev vznemirjali tudi peščico v Zadru živečih italijanskih rojakov. Predvsem pa Bastianini ni naredil kaj dosti, da bi se domov vrnil nekdanji italijanski prebivalci Dalmacije, ki so v matično državo zbežali po ustanovitvi Jugoslavije leta 1919. V nasprotju z vsemi pričakovanji so se namreč razmere za dalmatinske Italijane po podpisu rimskega sporazuma 18. maja 1941 poslabšale. Zaradi cikcakastega poteka meje se je večina njihovih posestev na otokih Brač in Hvar ter v notranjosti znašla na hrvaškem ozemlju in pod oblastjo nenaklonjene vlade v Zagrebu.

Opremljen s svežnjem fašističnih reform je Bastianini nadaljeval program poitalijančevanja, ki ga je začel izvajati že Bartolucci. V programu je bilo zapisano, da ima fašistična Italija končno priložnost, da odpravi protiitalijansko dediščino habsburškega imperija in bivšega jugoslovanskega režima, ki sta praktično izkoreninila zapuščino *Beneške republike*. Ponovnega vzpostavljanja italijanske civilizacije od temeljev navzgor se Bastianini ni ustrašil. Takoj je začel podpisovati odloke, s katerimi je na zasedenem ozemlju urejal vse vidike socialnega, ekonomskega in političnega življenja. Za tisk in radio je uvedel strogo cenzuro. Čeprav je bila raba lokalnega jezika dovoljena, je bila italijanščina obvezna v uradnih zadevah, pri

telegrafskih storitvah in na radiu. Če so želeli obdržati službe, so morali uradniki in učitelji govoriti italijansko, takšnih pa ni bilo veliko. V uradni korespondenci je bila dvojezičnost dovoljena, vendar pa je morala komunikacija med vladnimi uradi potekati v italijanščini. Hrvaška imena ulic, okrožij in vasi so spremenili v italijanska. Vsa politične organizacije in ustanove, ki niso bile povezane s fašistično stranko, so razpustili. Kulturnim in športnim klubom je nenehno grozila ukinitvev in zaplemba premoženja. Šolski sistem, z izjemo osnovnih šol in katoliških ustanov, je bil še posebej na udaru: "[Učencem] privzgamemo tisto, kar je naša kultura pridobila v tisočletjih civilizacije."¹³⁷ Zaupanja vrednim Dalmatincem so ponudili štipendije za študij v Italiji, kar je izkoristilo 52 Italijanov ter 211 Hrvatov in Srbov.¹³⁸

Bastianini je svoje poglede strnil v govoru, ki ga je imel 12. aprila 1942 v Zadru: "Tisti, ki ne želijo svojega duha napojiti iz bistrnih vodnjakov Virgila, Horacija in Danteja, tisti, ki jim je ponižujoče biti del skupnosti, ki je dala Volto, Petrarko in D'Annunzia, Michelangela in Rafaela, svetega Frančiška in Benedikta, si morajo zgolj poiskati najkrajšo pot, ki vodi do meje. Tukaj vlada Rim – njegov jezik, znanost in morala. Lev svetega Marka se je vrnil, tokrat oborožen."¹³⁹ Bastianinijevo sporočilo je bilo nedvoumno: pustite se poitalijančevati ali pa odidite.

Gospodarstvo so podredili Italiji s prilagajanjem menjalnega tečaja in v škodo lokalnega prebivalstva. Lira je postala edino zakonito plačilno sredstvo. Podružnice italijanskih bank so se množile, italijanska podjetja pa so prevzemala mnoga jugoslovanska: rudnike premoga in boksita, cementarne, elektrarne, kemične tovarne in tovarne aluminija, prevozniška podjetja, podjetja za predelavo rib, banke ter zavarovalnice. Urad za obnovo industrije IRI je prevzel nadzor nad francosko družbo La Dalmatienne, ki se je ukvarjala s kemijsko industrijo in proizvodnjo električne energije.¹⁴⁰ Bastianini je ukazal prevzeti obetavno mrežo kmetijskih zadrug, ki jih je ustanovila jugoslovanska vlada. Ukrep je opravičeval z nevarnostjo njihovega protiitalijanskega delovanja, v resnici pa je s tem le odstranil vse zakonske ovire za neovirano prilaščanje kmetijskih zemljišč.

Da bi obvladal brezposelnost – in seveda prispeval k slavi imperija – je Bastianini uvedel obsežen program javnih del, melioracije

kmetijskih zemljišč in gradnje cest. Vendar pa je imel pri tem velike težave, saj je bilo v pokrajini zelo malo kvalificiranih delavcev, finančna sredstva pa so bila tudi zelo omejena. Res je, da je na teh projektih dobilo delo na tisoče Jugoslovanov, toda njihova glavna naloga je bila priprava zemljišč za italijanske naseljence in njihove družine. Glavna ovira gospodarski rasti je bil menjalni tečaj, ki je na račun Dalmacije favoriziral italijansko državno blagajno. Da bi se Dalmacija ne zajedala kaj preveč v javne finance, je Bastianini spodbujal zasebne investicije. Vendar je bilo naložbenega kapitala malo, razvoj pa omejen na drobno gospodarstvo v bolj naseljenih mestih ob obali. Zaradi hitro naraščajočih življenjskih stroškov je bilo prebivalstvo na robu preživetja.

Toda za stagnacijo Dalmacije niso bili odgovorni zgolj Bastianini in italijanski finančniki. Njeno naravno gospodarsko povezanost so porušili vladni načrtovalci meje, ki so na hrvaški strani pustili pomembne rudnike premoga, vodne vire in skladišča cementa, industrija, ki je uporabljala te vire, pa se je znašla na italijanski strani. Poleg človeških nadlog je svoje dodala še narava. Številne osamljene skupnosti v pusti in nerodovitni notranjosti si niso mogle zagotavljati niti osnovne oskrbe, mesta ob gorati obali pa so med seboj ločena s strmimi vrhovi in so bila prav tako prepuščena sama sebi. Dalmacija je s treh strani obdana z gorskimi verigami, ceste so bile slabe, komunikacije zastarele in pokrajina se je preživljala kot osamljen otok, ki je odvisen od pomorske trgovine. To je postalo še posebej očitno potem, ko je Hrvaška na izgubo pokrajine odgovorila s trgovinsko blokado. Italijansko ozemlje med Zadrom in Kotorjem so prekinjali pasovi hrvaškega ozemlja, kar je še dodatno oteževalo skladno upravljanje. Tako je bila Dalmacija ob brezobzirni imperialni oblasti, neprijaznem ozemlju in pomanjkanju lastnih virov odvisna od okupatorja in njegovih dobav najosnovnejših življenjskih potrebščin. Toda tudi sami Italiji je primanjkovalo živeža in finančnih sredstev, zato svoje nesrečne pokrajine ni zmogla vzdrževati.

Bastianini se je odločil reformirati dalmatinsko upravo od vrha do tal. Glavna naloga je bila odstranjevanje "nezaželenih elementov", torej vseh Italiji sovražnih domačinov. Delno so njegovo težavo kar sami rešili številni hrvaški in srbski uradniki iz nekdanje jugoslovanske uprave, ki so pobegnili; sam pa je izgnal ali zaprl še

približno 4.000 domnevno nezvestih ali potencialnih petokolonašev, med njimi tudi delavce na železnici, bolniške strežnike in zdravnike.¹⁴¹ Hrvaški in srbski odvetniki, notarji, farmacevti ter umetniki, niso smeli več opravljati svojega dela. 7. julija je Bastianini poslal v internacijo v Italijo 700 "osumljenih civilistov" – Srbov, Hrvatov, komunistov, Judov in kriminalcev.¹⁴²

Odprto je bilo tudi vprašanje italijanskega državljanstva. Po omejitvah, ki jih je postavil Bastianini, naj bi bili do tega upravičeni le tisti Jugoslovani, ki so se rodili v anektirani Dalmaciji ali so tam dokazano bivali, ter tisti, ki se sicer niso rodili v Dalmaciji, a so tam živeli vsaj petnajst let in so tekoče govorili italijansko. Bo kandidatov veliko? Najbolj pereče je bilo zagotavljanje osebja za šolski sistem. Ker je Bastianini odpustil toliko nezanesljivih učiteljev in ker je bilo tako malo dalmatinskih Italijanov, ki bi jih lahko nadomestili, je Rim prosil za znatno število učiteljev, ki govorijo tekoče hrvaško. Do začetka jesenskega semestra bi potreboval 741 osnovnošolskih učiteljev, 93 učiteljev za klasične srednje šole in za študij prava ter 32 ravnateljev.¹⁴³ Minister za šolstvo Giuseppe Bottai ni več vedel, kaj naj naredi, da bi mu ustregel.¹⁴⁴

Bastianini tudi cerkvenih zadev ni zanemarjal. Da bi se rešil "Italiji popadljivo sovražnih" škofij, jih je vse skupaj spravil pod nadzor zadrškega nadškofa, ki je bil povsem v italijanskih rokah. Italijanščina je postala obvezen jezik pri krstu, poroki in smrti; verniki so na koncu obredov morali zmoliti blagoslov za italijanskega kralja.¹⁴⁵

Slovansko prebivalstvo Dalmacije, ki je bilo potisnjeno na raven drugorazrednih državljanov, je svoje italijanske oblastnike in njihove programe poitalijančevanja opazovalo z izrazito ravnodušnostjo.

Visokoleteče italijanske načrte je že takoj na začetku ogrozil vesplošni zlom upravnega aparata, ki mu je po izgonu nezaželenih jugoslovanskih uradnikov primanjkovalo usposobljenega osebja. Dodatno je Bastianinija vznemirjalo dogajanje v sosednji Hrvaški. Poročal je, da so hrvaški uradniki neučinkoviti in skorumpirani ter ne mignejo niti s prstom, da bi ustavili ustaško nasilje, zaradi katerega prihaja do povračilnih akcij lokalnih Srbov.¹⁴⁶ Vlado v Rimu je kritiziral, ker je na demilitariziranih področjih dovolila ponovno vzpostavitev hrvaške oblasti. Spraševal se je, zakaj mora italijanska vojska "zgolj pasivno opazovati, medtem ko se pred njihovimi očmi

dogajajo takšna dejanja".¹⁴⁷ Še večjo nevarnost za že tako negotov mir pa je predstavljala oborožena vstaja partizanov, ki je v drugi polovici julija 1941 izbruhnila v Liki, saj je grozilo, da se bo upor razširil tudi v samo Dalmacijo.

Bastianini je bil v neprijetnem položaju. Hrvati so napadali Srbe, ovirali trgovino in v Splitu ščuvali k nemirrom. Prepričan je bil, da v slehernem Dalmatincu odkriješ iredentista, komunista ali pa kar oboje, če mu samo malo pobrskaš pod povrhnjico. Srbi so besneli zaradi ustaških zločinov in so udarili nazaj, italijanske vojske pa niso napadali. II. armada je posredovala le v primerih, ko je bilo potrebno zavarovati vodne vire in železniške tire. Kaj pa varnost in javni red? Trgovinsko dejavnost so hromile stavke, partizani pa so zaradi maloštevilnih policijskih sil neovirano vnašali zmedo v vsakodnevno življenje. "Italiji nasprotujejo tako Srbi kot Hrvati," je poročal Bastianini.¹⁴⁸ V paniki je prepričeval Ciana, naj Dalmacijo zaščiti pred zunanjimi grožnjami in mu dovoli premakniti "črto nadzora" do zunanjega roba demilitariziranega območja, vojska pa naj dobi popolno svobodo za ukrepanje proti "približno 10.000 upornikom".¹⁴⁹ Ker je NDH postala nemški fevd, se Rimu na hrvaške proteste ni potrebno ozirati, je opozarjal.¹⁵⁰

Dalmatinski guverner je prihajal do zaskrbljujočih sklepov. Avtohtone prebivalce pokrajine, ki se navdušujejo nad marksizmom, žene deloma uporniški, deloma pa barbarski nagon.¹⁵¹ Komunisti so se vtihotapili v hrvaška in srbska gibanja, in poskušajo medsebojna etnična nasprotja pomiriti v imenu višjega cilja – izгона rimskega civilizatorja.¹⁵² Bastianini je ocenjeval, da so korenine nastajajočega jugoslovanskega komunističnega gibanja v Splitu in Kotorju, vodijo pa ga iz Moskve.¹⁵³ Poleti mu je uspelo z odločno akcijo zatreti komunistično vstajo v Splitu in Šibeniku, ki so jo vodili tamkajšnji delavci.

Bastianinijeve trditve, da so Hrvati in Srbi že v poletnih mesecih leta 1941 rovarili proti Italiji, so bile plod čiste domišljije; veliko bolj upravičeno pa je opozarjal, da Hrvati sovražijo Italijo. V Zagrebu so kar tekmovali v podžiganju iredentističnih strasti. Meje v Dalmaciji, s katerimi je nezakoniti okupator poskušal razbiti nacionalno enotnost Hrvaške, so bile vsekakor nepravilne. Ustaši niso bili na Italijo nič manj jezni kot ostali Hrvati. Čeprav so bili

duhovno povezani z italijanskim fašizmom, so obrekovali Bastianinijevo fašistično vlado, preganjali Srbe in izzivali prepire z Italijani. Nič manj nadležni niso bili nacistični in gestapovski agenti – ki naj bi jih bilo po Coselschijevih ocenah približno 2.000 –, saj so ves čas razlagali, da bo Nemčija takoj po zmagi nad zavezniki vrnila okupirano Dalmacijo Hrvaški. Peščica dalmatinskih Italijanov se je pripravljala na najhujše.

Do jeseni 1941 so Bastianinijevi programi poitalijančevanja komajda pustili kakšno sled. Namesto da bi dosegel mirno preobrazbo iz "barbarstva" bivše Jugoslavije v italijansko fašistično civilizacijo, se je soočal z odporom. Po Mussolinijevih nastopih 3. in 13. maja je sprožil val nasilnih ukrepov. 11. oktobra je ukazal smrtno kazen za člane komunističnih in drugih prevratniških organizacij, za državljansko nepokorščino in za podobne zločine.¹⁵⁴ Prebivalstvo je zstraševal z zapiranjem talcev in z uzakonjenim nasiljem.¹⁵⁵ Grozil je, da bo z vsemi sredstvi preprečeval stavke in zagotovil nemoteno delo v tovarnah, uporniške delavce pa bo odpustil ali zaprl. V besu zaradi nesodelovanja prebivalstva je ukazal vsesplošne hišne preiskave, med katerimi so iskali skrito orožje in domnevne komuniste. Uvedel je policijsko uro, ki so jo nadzorovale fašistične skvadre.

Zaradi vse večjih protestov proti njegovemu režimu, je Bastianini prosil Rim za dodatna policijska pooblastila, s katerimi bi utišal "zdrarharje". 28. oktobra mu je Mussolini dovolil ustanovitev posebnega sodišča, ki je razširilo seznam kaznivih dejanj in zaostriło kazni. Vsakomur, ki je ogrožal celovitost države, pripadal prevratniškimi "oboroženimi tolpom" ali se nasilno vedel do italijanskega vojaškega in civilnega osebja, je grozila smrtna kazen. Zaporne kazni so čakale vse, ki bi sodelovali pri zarotah proti državi, pri stavkah in pri sabotiranju dela v tovarnah. Enaka usoda je bila namenjena tistim, pri katerih bi našli nezakonito strelno orožje ali ki so širili lažne informacije.¹⁵⁶

Za ohranjanje miru in uveljavljanje odlokov civilnih oblasti je imel guverner na razpolago sile javnega reda: orožnike, finančno stražo, mejno policijo in milico črnosrajčnikov. Guvernerjevo oblast je utrjeval velik del XVIII. armadnega korpusa, ki je bil nameščen v Dalmaciji, svoje varnostne sile pa je Bastianini okreplil še s fašističnimi skvadrami iz Milana in z dvema fašističnima bataljonoma M

(Mussolinijeve garde). Čeprav je imel polne roke dela z organizacijo prisile, pa Bastianini ni zanemaril svojega imperialnega poslanstva: "To prebivalstvo bom pridobil na svojo stran, pa ne samo z besedami, ampak tudi z omiko, ki jo prinašata politika in socialna skrb Rima in naše fašistične države."¹⁵⁷

19. januarja 1942 je duče razglasil Dalmacijo, Slovenijo in hrvaško ozemlje, kjer so bile nameščene italijanske vojaške sile, "za vojaške operativne cone".¹⁵⁸ S tem so civilne sile javnega reda prešle pod pristojnost vojaških oblasti. Uveljavitev vojnih zakonov v Dalmacija je bila za Bastianinija zelo nadležna, hkrati pa je pomenila poseg v njegove pristojnosti, saj je dotlej veljalo, da so zasedena ozemlja del mirne in varne matične Italije pod civilno oblastjo, ne pa "bojišče" ali nikogaršnje ozemlje, na katerem veljajo vojaški zakoni – kot je bilo denimo na italijanskem okupiranem ozemlju Bosne in Hercegovine.¹⁵⁹

Poveljnik XVIII. armadnega korpusa general Quirino Armellini, ki je imel glavni štab v Splitu, je bil ob novici, da Mussolini šteje priključeno Dalmacijo za operativno cono pod njegovim neposrednim poveljstvom, seveda navdušen. Bastianini pa se je dučeju ostro pritožil zaradi izgubljene oblasti. Pietromarchi je takole zabeležil njegovo nezadovoljstvo:

Duče se je včeraj srečal z Bastianinijem in Buffarini-Guidijem. Sprejel ju je zelo bladno. Bastianini je bil odločen, da odstopi. Pripovedoval je s svojo običajno strastjo, poudarjal je svoje dosežke, mir, ki ga je uspel vzpostaviti, odgovornosti, ki jih je prevzel, ko je ukazal usmrtitve upornikov. Zakaj bi mu odvzeli vso oblast? "Ni primerno, da vojaško poveljstvo varuje javni red," je dejal. "Zakaj?" je vprašal duče. "Ker pravijo, da ste klovn." "Kdo?" "Poveljnik 149. pehotne enote." Buffarini-Guidi, ki se je s svojim ogromnim telesom nervozno presedal, je nato vprašal Bastianinija, zakaj odlok razume, kot da je naravnani proti njemu. "Uti-bni," je odgovoril Bastianini. "Nikomur ne dovolim, da bi se norčeval iz mene."¹⁶⁰

Mussolini je popustil in 24. januarja je sile javnega reda ponovno podredil civilni oblasti, toda le v Dalmaciji, ne pa tudi v Sloveniji.¹⁶¹

Še preden se je Bastianini zavedel spremembe, je Armellini, presečen zaradi Mussolinijevega preobrata, že ugovarjal, češ da bo moral skrbeti za javni red in mir tako, kot se bo zazdelo guvernerju. Bastianiniju je sporočil, da tako ne bo šlo. Živci so popuščali. Bastianini je zahteval pooblastilo, da lahko v vojaških operacijah proti upornikom uporabi redno vojsko skupaj s silami javne varnosti. Armellini, ki je hotel ohraniti pristojnosti vojske pri nadzorovanju boja proti upornikom, je poskušal Bastianinijeva pooblastila omejiti le na delovanje policije pri vzdrževanju javnega reda.¹⁶² *Déjà vu*, prav takšen spor se je zgodil že v Sloveniji med Graziolijem in Robottijem.

Guverner je upravičeno opozarjal na nerazrešene logistične težave in na pomanjkljivosti pri razporejanju enot. Obramba Dalmacije je po nepotrebnem trpela zaradi neprimerne organiziranosti: Bastianini je bil v Zadru, sedež XVIII. armadnega korpusa pa v oddaljenem Splitu. Bastianini je trdil, da dela armada, ki je bila daleč od njegovega neposrednega nadzora, resne vojaške napake. Vojsko so občasno pošiljali v iskanje in uničevanje sovražnika, nato pa se je vračala v vojašnice, ki so bile daleč stran od mest, polnih komunistov, in od nemirnega obmejnega območja. Na ta način vojska seveda ni mogla nuditi pomoči niti vznemirjenemu prebivalstvu niti preobremenjenim policijskim silam.¹⁶³

Spomladi 1942 je Armellini priznal, da so potrebne spremembe. Obkrožali so ga neposlušni častniki, ki so izdajali nasprotujoče si ukaze, bil je brez tolmača, zanesljivih prevajalcev in učinkovite obveščevalne službe. Garnizije, ki so bile razporejene vzdolž dalmatinske meje, so bile izolirane, primanjkovalo jim je hrane ter zalog in izpostavljene so bile napadom. Ceste so bile pozimi zasute s snegom, sicer pa nevarne zaradi partizanskih vpadov. Ker so ga prefekti nenehno nadlegovali z zahtevami za uporabo enot iz lokalnih postojank, je Armellini nameraval najbolj odročne garnizije opustiti, enote pa potegniti v zaledje in jih usposobiti za mobilno vojskovanje.¹⁶⁴

Bastianini je bil zbegan. Brez vojaških postojank bi bilo dalmatinsko ozemlje prepuščeno partizanom.¹⁶⁵ Če bi bilo po njegovem, bi v oddaljenih utrdbah okrepil maloštevilne posadke in na območjih ob meji vzpostavil "kitajski zid" garnizij, ki bi Dalmacijo neprepustno branil pred vdori partizanov.¹⁶⁶ Ker pa je Armellini okleval

in "neodgovorno" premeščal svojo vojsko,¹⁶⁷ ga je Bastianini obšel in se je obrnil neposredno na Roatto: "Skupaj, ti in jaz, bova našla rešitev in preprečila, da bi partizani, ki iz sosednje Hrvaške bežijo pred ofenzivami II. armade, preplavili Dalmacijo."¹⁶⁸ Guverner je napadal s tremi obtožbami, ki so glasno odmevale v Rimu: Armellini podcenjuje komunistično grožnjo, ne opravlja svojih dolžnosti pri obrambi in se očitno ne zaveda, da bo uničen ugled Italije, če Dalmacija pade v roke upornikov.¹⁶⁹ Armellini pa je Bastianinija odpravil kot vročekrvneža, ki precenjuje partizansko nevarnost.¹⁷⁰

26. maja so partizani pri belem dnevu ubili zadrškega prefekta Vezia Orazija. V duhu Mussolinijevega govora, v katerem je teden prej slavil skvadre in njihov moto *me ne frego* (požvižgam se na vse, op.p.), je Bastianini takoj ukazal neusmiljeno maščevanje. Tristo petdeset črnosrajčnikov je v spremstvu bataljona Mussolinijeve garde zažgalo 80 hiš, ustrelilo 12 komunistov in prečesalo podeželje.¹⁷¹ Bastianini se je Mussoliniju hvalil, da je obmejno prebivalstvo na ozemljih, kjer so se uporniki prej prosto gibali, z odobravanjem sprejelo hitro in uspešno akcijo. "Vesel sem, da so črnosrajčniki ... ohranili skvadristični duh iz nekdanjih časov; sovražnikom fašizma smo pokazali, da se tukaj skvadristične metode resno uporabljajo v praksi ... Edino oni [črnosrajčniki] lahko zatrejo komunizem in gverilo, kjerkoli že je."¹⁷² Sledili so novi ostrí ukrepi. Bastianini je 7. junija ukazal zajetje talcev med družinskimi člani partizanov, omejil gibanje prebivalstva, naredil sezname sumljivih oseb, ustavil preskrbo na uporniških območjih in izdal odlok, da je treba postreliti vse simpatizerje.¹⁷³

V tako razgretim ozračju so skupine črnosrajčnikov sredi junija napadle in izropale splitsko sinagogo ter divjale v soseščini, vse dokler jih niso ustavili karabinjerji.¹⁷⁴ V drugi raciji so fašisti zajeli 700 domnevnih komunistov, ki jih je Bastianini poslal v koncentracijsko taborišče na otok Molat.¹⁷⁵ Cilj internacije partizanskih družin je bil, da upornike odrežejo od virov preskrbe in jih izolirajo. V začetku julija je Bastianini ponovno poročal Mussoliniju o novem uspešnem kazenskem pohodu, ki ga je osebno vodil. V takšnih čistilnih akcijah je bilo med sovražniki veliko žrtev, na italijanski strani pa le malo izgub. Ponosno je poročal o aretaciji vseh uporniških družin v Dalmaciji.¹⁷⁶ Ob slabo prikritih kritikah na

račun Armellinija se je hvalil, da so črnosrajčniki na območjih, ki so polna partizanov, veliko bolj učinkoviti kot okorna vojska.¹⁷⁷ Ko bodo upornike uspešno zatrli, jih bo s ponujeno spravo in prizanesljivostjo prepričal, da odložijo orožje in se vrnejo domov, je bil prepričan Bastianini.¹⁷⁸

Armellinija je zelo jezilo, da se Bastianini opira na odvratne črnosrajčnike.¹⁷⁹ Bil je prepričan, da prav oni s svojo skvadristično mentaliteto provocirajo upornike in sramotijo Italijo.¹⁸⁰ Obsodil je njihov hujskaški napad na judovsko sinagogo, ki ga je molče podprla domača policija, in poročal, da so fašistične tolpe napadle tudi vojsko, ki jo je poslal tja, da bi zaustavila nasilje.¹⁸¹ (Vendar pa je priznal, da so nekateri pripadniki vojske prav tako uničevali in ropali judovsko lastnino.¹⁸²) "Nihče ne zanika, da je skvadrizem rešil Italijo. Toda razmere v Dalmaciji leta 1941-1942 niso enake vzdušju v Italiji v letih 1919-1922. Gorjača in ricinusovo olje, ki sta nam takrat tako dobro služila, danes ne delujeta več."¹⁸³

Da bi odpravil posledice Armellinijeve "brezbrižnosti", je Bastianini sestavil protiuporniški štab pod svojim poveljstvom. Problem pomanjkanja vojakov je reševal tako, da je obstoječe varnostne sile – karabinjerje, obmejne stražarje in policijo – dopolnil s protikomunistično milico, v kateri so bili prvi prostovoljci pravoslavni Srbi, kasneje pa so se jim pridružili še hrvaški katoličani.¹⁸⁴ Prepričan je bil, da ima milica izjemne potencialne prednosti: lokalni prostovoljci poznajo teren, naravo upornikov in jezik, ki ga govorijo partizani. Toda pred bodoče člane milice je postavil zelo visoko oviro: poslušno so morali sprejemati dejstvo, da je Dalmacija italijanska in biti militantno nastrojeni proti komunistom. V zameno za sodelovanje pa bi guverner poskrbel za njihove družine, jih obvaroval pred partizanskimi povračilnimi ukrepi in jim dodelil zemljo, ki bi jo zasegli "nezaželenim elementom".

Armellini je bil zgrožen zaradi guvernerjevega neobrzdanega poseganja na vojaško področje. Bastianinijev guvernerski vojaški štab je označil kot lahkomišelnost prilaščanje oblasti in ga opozoril, naj karabinjerje pusti pri miru.¹⁸⁵ Trdil je, da Bastianinijevo vojsko sestavlja pisana množica "nesposobnih in nevarnih" policijskih agentov in protikomunističnih prostovoljcev, ki jih je organiziral namišljeni vojaški štab pod lažnim poveljstvom guvernerja.¹⁸⁶ Z dvema

vojskama, dvema poveljnikoma in dvema vojaškima sistemoma uničujemo povezanost, upravljamo energijo in pošiljamo nejasna sporočila, je poročal. On, Armellini, bi moral ostati nesporni dalmatinski vojaški car.¹⁸⁷

Armellini in Bastianini sta svoj spor prignala onkraj vprašanj razmeščanja in strategije vojaških enot, in pristala v nevarnih političnih vodah. Bastianini je zatrjeval, da uporniki prihajajo v Dalmacijo iz italijanskega dela okupirane Hrvaške in motijo njen ustaljeni red in mir, Armellini pa je odgovarjal, da je odpor izbruhnil od znotraj in je posledica zgrešene politike. Namesto da bi guverner z dobrohotnim vladanjem pridobil prebivalstvo na svojo stran, je z brutalnim nasiljem podžigal sovraštvo.¹⁸⁸ Prepričan je bil, da je del problema tudi sam Bastianini.¹⁸⁹ Smešno se mu je zdelo zatrjevanje, da za "krhkim in negotovim pročeljem dalmatinsko srce utripa skladno s srcem matične države".¹⁹⁰ Najhujšo napako pa je Italija naredila s tem, da je Dalmaciji vsilila oblast črnosrajčnikov, je bil prepričan Armellini,¹⁹¹ ki se je v svojih ravnodušnih ocenah napak italijanskega imperializma začel nagibati že kar k antifašizmu. Nič čudnega ni, da sta se skeptični Armellini in romantični fašistični prvoborec Bastianini spopadala kot boksarja v ringu.

Po stari navadi je Bastianini o svojih osebnih težavah z Armellinijem neposredno obveščal dučēja. Trdil je, da je Armellini nespoben in da skvadre delujejo neprimerno bolj napadalno kot okorne vojaške legije.¹⁹² To je bila za poveljnika XVIII. armadnega korpusa kaplja čez rob. Še naprej sta si izmenjavala žaljiva pisma, v katerih ni bilo več prostora niti za običajne vljudnosti. Roatta je sicer skušal preprečiti eksplozijo, toda Bastianinija ni bilo več mogoče zaustaviti pri skrajnem zaostrovanju spora. 15. julija 1942 je sestavil skrajno zajedljivo obtožbo:

Dokler bom jaz na svojem položaju in vi na vašem, so najine vzajemne pristojnosti naslednje: civilna oblast je z vsemi svojimi organi podvržena mojim ukazom, vojaška z vsemi pripadajočimi enotami pa vašim. Jaz izvajam administrativno politiko, vi vodite vojno. Naj vam povem naravnost: ne maram preprirov in odvratno se mi zdi to početi pred očmi sovražnika. Zadrsko pokrajino so v zadnjih dveh mesecih preplavili uporniki. Zagotovljeno mi je bilo, da bodo razmere urejene v nekaj dneh. Prosil

sem vas, da poskrbite za vrnitev ustaljenega življenja v pokrajino in pod pogojem, da bo dosežen ta cilj, sami izberete način in sredstva. Takšna zahteva ni segala preko mojega poslanstva, ki mu poskušam dajati kar največjo težo ... vi pa menite, da za obstoj dalmatinske vlade ni nobenega razloga, ter da bi jo bilo treba odpraviti in predati pod poveljstvo vojaških enot, ki so zdaj tu, zdaj tam, ki odbajajo in se spet vračajo v italijansko Dalmacijo ... Za Italijo bi bilo zelo slabo, če bi upoštevala vaše argumente, saj bi s tem svojim zaveznikom in sovražnikom pokazala, da lahko obstane v Dalmaciji le, če si pomaga z vojaško oblastjo. Toda dokler bo imela Dalmacija civilno oblast guvernerja, mi naredite uslugo in dovolite, da svoje delo opravljam v miru. Nisem eden od vaših podrejenih, niti nekdo, ki ga prenašate zgolj po svoji volji. Svoji državi in svojemu vodji služim v miru in vojni že četrto stoletje. Raje imam akcijo kot prepire. Na vsako mojo prošnjo, zahtevo ali mnenje ste že od prvega dne, ko sem vas spoznal in sprejel z iskreno prijaznostjo, odgovarjali s težavami, nasprotovanjem in polemiziranjem. Delam na svojem področju, ki sta mi ga dodelila duče in zakonodaja. Prosim vas, da sodelujete na svojem in napadate enote upornikov, ki delujejo na celotnem zadrskem območju.¹⁹³

Bastianini je nato pisal še Roatti in Armelliniju očital prepirljiv temperament in pomanjkanje spoštovanja do guvernerja, s katerim sta si enakovredna.¹⁹⁴ Bastianinijev tajnik Egidio Ortona je v svojem dnevniku zapisal:

To, kar se je zgodilo danes, je popoln prelom z vojaškimi oblastmi ... Od sedaj naprej bo tek el oster in trpek spopad z izvlečenimi sabljami, v katerem bo guverner pripravljen prevzeti nase najhujše posledice, vojska pa tudi ne bo ravnala v rokavicah.¹⁹⁵

Bastianinijeve zastrupljene puščice so zadele že ranjenega vojščaka,¹⁹⁶ saj je Armellini s svojim zapoznelim priznanjem, da okrepljeni partizanski odpor dejansko ogroža varnost v Dalmaciji, posredno potrdil guvernerjeve obtožbe, da je lahkomišelni nesposobnež. Ker pa je s tem ogrozil italijanski osvajalski pohod, je Armellini izgubil podporo tudi v svojih vojaških vrstah in je tako ostal brez podpore pred vodilno fašistično strukturo. Roatta se je

pripravljaj, da mu obrne hrbet z izgovorom, da je "Badoglijev človek",¹⁹⁷ zaradi česar je doživel ostro kritiko pomočnika načelnika štaba II. armade, svojega namestnika generala Giacoma Zanussija, ki je Roatto obtožil, da se ne zna postaviti za generala "Armellinijevih sposobnosti in junaštva".¹⁹⁸ Toda Mussolini je spore presekjal in odločil. Oditi mora Armellini. Druge izbire tudi ni imel. Če bi namesto Armellinija k odstopu prisilil Bastianinija, bi priznal, da je fašističnemu režimu v Dalmaciji spodletelo. 8. avgusta je XVIII. armadni korpus prevzel general Umberto Spigo, Armelliniju pa so v Italiji namenili druge naloge.¹⁹⁹

Roatta je nejevoljno izjavil: "Naredili smo res dober vtis! Naša težava je, da nimamo poguma."²⁰⁰ General Zanussi pa je razmišljal: "Spor med Bastianinijem in Armellinijem, na katerega sem Roatto pogosto opozarjal in mu svetoval, naj salomonsko zahteva razrešitev obeh, sam pa ga je neuspešno poskušal zgladiti, se je zdaj končal tako, kot se je moral končati, z nenadnim odpoklicem poveljnika armadnega korpusa ... kar je guverner dosegel s pritiski na Rim in s spletkarjenjem, ne da bi Roatta o tem karkoli vedel."²⁰¹

1. avgusta je bil v Rimu tajni sestanek, na katerem je bil Bastianini odločen dokončno zmagati. Od Cavallera je zahteval, naj vzpostavi enotno poveljstvo s sedežem v Zadru, od koder bi dalmatinski guverner skrbno nadzoroval XVIII. armadni korpus.²⁰² Toda Roatta je opozoril na neprimerno nasilje črnosrajčnikov in s tem diskreditiral Bastianinijevo sposobnost za vodenje italijanskega spopada z uporniki ter preprečil odločanje o njegovi zahtevi. Cavallero je razumel namig in je bataljone M in fašistične skvadre dodelil poveljstvu XVIII. armadnega korpusa ter odločil, da je za obrambo Dalmacije v prvi vrsti odgovorna vojska. To je Roatto povsem zadovoljilo. Z Bastianinijem je bil pripravljen skleniti gentlemanski sporazum, ki je potrjeval, da je "enotna fronta" vseh vej vojske in sil javnega reda podrejena poveljstvu II. armade – tako kot je 19. januarja v svojem razglasu zapisal Mussolini²⁰³. Bastianini je dosegel Pirovo zmago. Vojaškega dobička ob Armellinijevi razrešitvi mu ni uspelo unovčiti in je končal tam, kjer je začel – kot uradnik, zadolžen za javni red.²⁰⁴

Ko se je začela približevati jesen, je Bastianini vse bolj tonil v vrtincu odpora. V obupu je zapisal, da partizani razbijajo konvoje,

prekinjajo komunikacije, napadajo skladišča, razstreljujejo vodovode in nekaznovano postavljajo zasede italijanskim vojakom. Hrvaško prebivalstvo ravnodušno opazuje slovesnosti, ki jih prirejajo Italijani, partizanska komunistična propaganda pa pada na plodna tla, saj so ljudje naveličani zaplemb in nasilja. Ob naraščajočem odporu partizanov in malomarnosti italijanske vojske grozi katastrofa, je opozarjal. Vojska se skriva v utrdbah in upornikom dopušča, da ustrahujejo oblastem lojalne prebivalce s preišljenim pobijanjem domnevnih kolaborantov. Iz strahu pred povračilnimi ukrepi partizanov ostajajo delavci doma, gospodarstvo pa je ohromljeno. Čeprav je vztrajno zatrjeval, da so uničeni še zadnji ostanki nekdanjega jugoslovanskega uradništva, pa je pozabil omeniti, da lokalne uprave praktično ni več.²⁰⁵ Ker naj bi v morju opazili več sovražnih podmornic, je bil Bastianini prepričan, da zaveznice pripravljajo izkrcanje na dalmatinskih obalah, partizani pa se v dogovoru z njimi zbirajo na meji. Opozarjal je, da vojska podcenjuje moč partizanov in zanemarlja obrambo ob obali.²⁰⁶ Zahteval je okrepiteve.

Roatta je ob Bastianinijevem poročilu večkrat pripisal, da "ni čisto tako ...", s čemer pa njegovih trditev ni povsem ovrigel, le nekoliko je podkrepil oceno, da so napadi upornikov omejeni in občasni ter bodo kmalu onemogočeni.²⁰⁷ Vseeno pa se je Roatta skliceval na Mussolinijevo izjavo z dne 31. julija in je guvernerja spodbudil, naj svoje kaznovane ukrepe dopolni z zaplembo nepremičnin in osebnih lastnin upornikov, njihovih tovarišev in simpatizerjev.²⁰⁸ Cavallero, ki se je zavedal, da Mussolini Bastianinija podpira, pa je sredi oktobra poslal v Dalmacijo dodatno divizijo in upal, da se bo s tem rešil dučejeve pričakovane kritike. Toda kot je ugotovil Ortona, je bil to le zasilni ukrep, ki je komajda zaustavil naraščajočo partizansko grožnjo.²⁰⁹ Sam Bastianini ni nikoli pomislil, da glavni vzrok za odpor v Dalmaciji ni bilo niti delovanje partizanov niti nezmožnost vojske, da se z njimi sooči, temveč italijanski imperializem, prežet s fašističnimi reformami, ki je večinsko slovansko prebivalstvo Dalmacije odtujil že takoj ob začetku okupacije. Številni dalmatinski Hrvati, ki se sprva niso menili za marksizem, razredni boj in pravljice o obljubljeni proletarski deželi, so stopili na Titovo stran zato, ker so se partizani veliko bolj prepričljivo borili

PAX ROMANA

za osvoboditev Dalmacije izpod imperialistične Italije kot ustaški režim.

S svoje dalmatinske utrdbe je Bastianini vladal kot mali duče. Imel je sicer podporo fanatičnih privržencev, toda njegovi programi poitalijančevanja so bili popolnoma nesmiselni. Poloma svoje imperialne politike se očitno ni nikoli zavedal, saj je še novembra, le nekaj mesecev pred svojim odhodom zapisal, da bi bila brez italijanskih kolonizatorjev "naša politična in vojaška širitev le začasne narave".²¹⁰ Njegova dalmatinska *civiltà italiana* je pomenila pravo nasprotje pluralni družbi. Preziral je kulturno raznovrstnost in od ljudi, ki so bili pod njegovo oblastjo, zahteval, naj se odrečejo svojemu zgodovinskemu spominu in kulturi.²¹¹

